

ІОСИП СІРИЙ

ОПОВІДАННЯ

(ДРУГА ЗБІРКА)

БІБЛІОТЕКА ЛІТОПИСУ ВОЛИНИ
Редагує Колегія. Коректор О. Навроцький.

ИОСИП СІРИЙ

ОПОВІДАННЯ

(ДРУГА ЗБІРКА)

diasporiana.org.ua

Ч. 8. Вінніпег, Ман., Канада 1964

Накладом автора і його друга Д-ра Ф. Трусевича.

PROCEEDINGS OF THE LIBRARY OF
VOLHYNIAN CHRONICLE

J. SIRYJ

Short Stories

(SECOND SERIES)

No. 8.

Winnipeg, Man., Canada

1964

Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Manitoba, Canada.

Носен С. Гун.

ВІД АВТОРА

Друга книжка моїх оповідань появляється в світ, дякуючи д-рові Ф. Трусевизові і тим гитагам, які підтримали мою попередню працю, та тим людям доброї волі, які підпомогли мені книжку розповсюдити.

Усім висловлюю мою щирю й сердезну подяку.

Хоз перша моя книжка, яка розійшлася в досить великому накладі, в результаті дала дефіцит (багато гитагів не прислали грошей за книжку, ані книжки не повернули), але за то принесла мені моральне задоволення, завдяки милим і цінним відгукам гитагів.

Витяги деяких з них дозволю собі нижче подати.

„...Українську книжку ціню і тих тружеників, що їх пишуть.” Ж. Б. Л. (10-VII-63), Нью Йорк.

„Книжка цікава й вартісна своїм змістом, дуже добра для молоді”, проф. І. З. (7.VII.63), Вінніпег, Канада.

„Новелі написані добірною українською мовою. Сюжети надзвичайно цікаві. Мають вони цінне виховне значіння для нашої молоді, особливо „Степ” і „Оксанка””, інж. П. Д. (8-VII-63) Вхінпані — Нью Йорк.

„Дуже мені подобається мова Ваших оповідань, як також подобається, безмірно, композиція в „Помста панни Роксоляни”. Гарно! І. Х. (20-V-63). Детройт.

„Це є дійсно гарні новелі, що залишаться в нашій пам'яті”, І. Г. (20-V-63), Мілвокі.

Пише робітник, колишній селянин, який взявся розповсюдити п'ять книжечок: „Полугив Ваш труд, Вашу працю — книжечки, які зараз і забрали люде, — дуже цінна книжечка”, А. Ф. (12-V-63), Лос Анджелес.

„З великою приємністю прочитали ми з дружиною Вашу книжку і переслали своїм дітям. Приємно, що Вам пощастило, по стількох роках перебування на зужині, зберегти нашу, милозвучну мову такою чистою. Щастя Вам, Боже, не закопати свого таланту”, інж. С. З. (22-VI-63) Трентон.

„Скажу Вам без жадних компліментів, що з великою насолодою переглянув книжечку двічі. Ви кинули в громаду „євшан зілля”, за що Вам належить велика подяка”. От. прот. М. Л. (25-V-63) Чікаго.

„Сердежно дякую за книжку, яка зробила мені багато приємности... Така рідна, така приємна нам... Читаюги її, переносишся думками десь далеко за моря і легко робиться на серці”. Ф. О. П. (1-V-63) Чікаго.

„Книжечка видана добре, зепурненько. Вступ д-ра Трусевиза мені сподобався.” Ген. М. Ц. (15-VI-63) Торонто, Канада.

„Дуже вдягна Вам за те, що Ви надіслали мені Вашу книжку. Видана вона старанно, зепурненько, гарно оформлена, зитається легко. Читала передмову і якось сумно стало... Нова генерація... відходить... Мимоволі виникає питання про зміну, чи буде вона... Мені хотеться навести Вам кілька рядків з листа проф. Д. С., бо це стосується не тільки мене, а й всіх нас...”

„Мене завжди зворушує, коли я багу диваків-

ентузіястів, які, так би мовити, своїми голими ногами намагаються протоптувати стежку українській культурі серед груддя байдужості і навіть злих насміхів маси земляків своїх. Мене зворушує й хвилює, коли я базу, як ці диваки-ентузіясти віддають на це свій відпогінковий час і свої копійки, зароблені нелегкою працею, і засто-густо не мають ніякої надії повернути ці свої втрати назад... Але тільки завдяки їм, українська культура не стоїть на місці, а бодай повільно рухається вперед.”

Письм. О. В. (17.VI-63) Нью Йорк.

Нехай ці слова проф. Д. С. будуть рушієм й захоотою для тих „диваків-ентузіястів” до дальшої культурної роботи.

І СНИТЬСЯ СОН МЕНІ

І сниться сон мені, так ясно, якби дійсність...
Якісь кошари, безліч видно там дверей... Купами
люди. Всі заклопотані, повиті смутком лиця... Ку-
дись спішать, всі метушаться...

Двері консула... „Чому не хочете вертатися до-
дому?”

— Не можемо молитись там... Катують нас...
Із політичних переконань залишаємо наш рідний
край...

Виходить політичний емігрант...

Вода без краю... Сердиті хвилі б'ють об ребра
пароплава...

Пливемо. Минає день і ніч... день і ніч... Ах
ось вона, Свобода, велична постать над водою...
Оце вона... вона, країна Вашингтона.

Добились берега. Ступаємо. А що жде у цій
країні вільній?

— О, хвалити Бога, що вже далеко від катів...
А може доженуть, знівечать?

— О, ні, ні... Все сниться, далі, сон мені...

Моя країна, моя замучена земля...

Невже ж забуду я тебе і лишу в лапах окупанта?

О, ні і ще раз ні... Мій рідний край в борні,

Мої брати вмирають у підпіллі...

Я мушу помагати, щоб змести окупанта.

Мені відома добре, повинність емігранта.

І сниться знов мені... Минуло кілька літ, загос-
подарились, вдяглися ті самі люди, що у консула

були, вони свою країну покинули з мотивів політичних. . .

Не зле живеться їм. . . і ситі і в теплі сидять, в мягкому сплять. . .

Міркують, якби то грошей побільше заробити. . . на старість, або інтерес заложити. . .

Аж тут почувся голос гомінкий: „Гей, люди, збирайтеся на свято. . .”

— Яке там свято ще? Чого кричиш? Спокій наш нарушаєш і повному жолудку травити не даєш. . .

— Героїв свято наших. . . Їх пам'ять належить вшанувати, бо ж голови вони поклали за волю рідної землі. . .

— Гаразд, гаразд. . . Не зле це діло. . . Святкуйте, люди.

— А ти?

— Сьогодні, щось часу мені бракує.

— А ти?

— Запрошений до кума на обід. . . З людьми я мушу добре жить. . . А чи не можна б свято тих героїв, на завтра відложити? . . .

Яка ж трагедія. . . Часу не має політичний емігрант. . . Часу не має, щоб прийти послухать хвилини дві, про те, як то змагались і впали в боротьбі, герої наші. . .

А сон усе не кидає мене. . . І так, десь, у сірій мряці, почало вияснитись. . . Аж бачу ліс, багаття, вогонь горить, біля вогню кількох людей сидить, пожовклі, худі, неголені обличчя. . . п'ють чай, гіркий, без цукру, лише теплий. . . Трохи хліба мають. . . Погрітись захотілось їм. . ., хоч небезпечно варити в лісі чай. Але ж сьогодні Свят-Вечір, Різдво, хоч цим відзначити хотілось бідолахам свято. . . Підпільники вони. . .

Сидить у свиточці, дівчатко, гріє руки, парують чоботи, нагрівшись при вогні... Біда вона...

— Чи тяжко було, Олю, самій в підпіллі працювати?

— Ох, як тяжко... тяжко серед ворогів самій... Я відчувала з розпукою, як хотілось мені бути серед вас, біля вашого вогню. При вечірній ватрі, я здала звіт провідникові... Мій звіт його, задовольнив. Але я знала, що дістану друге завдання... А він хотів потішити мене, бадьорости надати. А як хотілось нервам дати, хоч трохи, супокою... Але...

— Нічого, Олю, не сумуй, ми не самі... За нами міцною стіною, всі ті, що край свій залишили... вони працюють, ширять відомості про нас, про нашу стійкість, про нашу славу...

І от... він дав мені нове завдання, пробитись до своїх, на чужину, до політичних емігрантів... до осередків їх... Дати їм знати, підбадьорить, що боротьба не вигасає...

— Чи йдете зараз, — запитав, — чи хочете ще відпочити?

— Я йду зараз.

— Дроти, кордони... Зловіщий посвист куль, співає пісню смерти наді мною... А я іду... Несу вістки, звітовання криваві... І я вже тут, прийшла до вас, мої рідні страдники, безбатченки нещасні... Прийшла сказати: ми живемо і боремось... А ви? Як живете тут мої рідні? Чи тужите, часом за землею, що мусіли покинути її?

— Ха, ха, ха! — почувся сміх брутальний, — дурна, дурне верзе...

Я оглянувся.

Стояв, кремезний, чолов'яга, тримався за живіт і реготав немилосердно, згинаючись, від сміху у ко-

лінах. . . На нім тряслось, пишне хутро, а пальці здохли перстені. . .

Дівча, безрадно, оглядалось.

— Та ж я прийшла до вас. . .

А може це не ви?

— Вертайся, геть, назад, — сказав кремезний,
— не каламуть нам тихий спокій.

— Хто це такий? Невже? . . .

Я пробудився.

Хвалити Бога, це був лише кошмарний сон.

ПРИВИД

У штабі Батуринського полку, як звичайно, був рух; бігали з паперами полкові писарі, входили й виходили офіцери, чути було голоси, брязкіт шпор, у повітрі носився легкими смугами тютюновий дим.

У кутку, спершись на підвіконні, стояв Петрусь, несміливо оглядався і нетерпеливо чекав побачення в полкового ад'ютанта. Це був молодий юнак, який тількищо закінчив гімназію і зголошувався однорічником до війська.

Ад'ютант полку, поручник Ольхівський, дуже мила людина, попросив Петра до свого кабінету.

— Отже, будемо учитися „військової премудрости”, — лагідно посміхаючись, сказав Ольхівський.

На обличчі Петра промайнула кисла усмішка.

— Ваше подання командир полку переглянув і дав згоду на прийняття вас до полку. Але... Отже, сьогодні вже третього вересня, тому термін вашої служби буде рахуватися з першого жовтня. Маєте цілий місяць, щоб погуляти перед „засмакуванням” твердої військової науки.

Петро задумався, це йому не калькулювалось.

Ольхівський помітив заклопотання Петра.

— Можете залишитися в полку хоч би й зараз, але цей місяць в рахубу вашої служби не піде. Я раджу вам вернутись до дому і цей час використати для себе, а „салдатской” каші та борщу ще встигнете наїстись.

Петро подякував за раду і перед від'їздом додому, в Проскурівський повіт, постановив побродити вулицями старого, славного з часів Гайдамаччини, міста Умані, де дев'ять років учився у школі.

По дорозі вступив до каварні Франсуа, яка славилась з пахучої, доброї кави та смаковитих тісточок. У каварні несподівано зустрів свого дядька, дідича Гордієнка, бувшого ротмістра кінноти.

Побачивши Петра, Гордієнко голосно гукнув на цілу каварню:

— А, слихом слихати, видом видати! Що ж це ти ніколи дядька не відвідаєш, паскудо? Га? Сідай! Легким кроком підбігла струнка кельнерка.

— Що будеш пити? — спитав дядько.

— Може склянку какао. . .

— Що? Какао? Та хіба ти мала дитина, чи тендітна панночка, щоб смоктати солоденьке? Може у вас найдеться соска для мого племінника? — жартуючи, звернувся до кельнерки.

Дівчина, чомусь, почервоніла і опустила очі.

— Дайте йому чорної кави. . . Та міцної. . . Знаєте? Кава мусить бути чорна, як дідько, міцна, як дуб, і солодка, як кохання. . . А щоб кохання було гаряче, принесіть йому ще чарку лікеру. . . того, знаєте, зеленого. . . — дядько зареготав на цілу каварню зі свого дотепу.

Кельнерка граціозно уклонила і відійшла.

— Де ти тепер блукаєш, чоловіче? Як був у гімназії, так любив дядьківські гостинчики, а як скінчив школу, так на дядька плювать. Що?

— Ні, дядечку, я вас завжди любив і тепер люблю, тільки за різними клопотами якимось не встиг до вас заглянути. . .

— Які ж такі клопоти? Скінчив гімназію — від-

крита дорога. Що, хіба в Київ? До св. Володимира? Га?

— Тато радить спочатку відбути військову службу, однорічником.

— Добре радить. Кожний порядний молодий чоловік мусить відбути військову службу, а то й зовсім залишитися в війську.

— Щось не дуже мені те військо усміхається.

— Не дуже? Ах ти ж анатема. Йому військо не усміхається! Бач, якого племінничка маю... А що ж би ти хотів, сидіти у мами під спідничкою?

— Та ні, не те... Бачте, військо чуже...

— Чуже-кажеш? Поки не маємо свого, мусимо учитись військового ремесла в чужому. Придасться. Так то, дорогий мій. Ну, і як там, зголосився однорічником, чи ще надумуєшся?

— Зголосився, але моя служба почнеться з першого жовтня, отже місяць треба десь пробовтатись. Оце збираюсь вертатись до дому.

— Додому? А про дядька, паскудо, забув? Та ж їдь до мене на цей місяць. Виберемось на качки, на рибу, заглянемо до сусідів, там є гарні панночки... Ну, що? Як? Їдеш?

— Дякую, дядечку, з великою охотою приймаю ваше запрошення... Мені дуже подобається у вас, ваш маєток, ваше село, ваші милі люди...

— От і гаразд, то ходім до якого ресторану, перекусимо, та й в дорогу... Тридцять п'ять верст, добрий шмат, але коні добрі, хутко долетимо. Для твоєї сестрички Рітки буде приємна несподіванка.

— Вже величенька?

— Десятий рік кінчає... Бойова дівчинка. Ходить зі мною на полювання, любить моїх псів, їздить верхи, кажу тобі — бойова.

II.

Від діда дядькові залишився досить великий маєток. Не дуже щасливо господарювалося Гордієнкові, бо жив трохи ширше, як дозволяли йому прибутки. Дім і кімнати в ньому треба було відсвіжити, але на це не малося потрібних фондів. Великих прийняти, як то, колись, було за діда, Гордієнко не робив, то й не звертав спеціальної уваги на те, що дім благав ремонту.

У бальовій залі восени стелили тонким шаром околіт, а на соломі розкладали яблука та груші, щоб „виловити гнилих”, як казав дядько, перед віднесенням на зиму до льоху. В кабінеті діда вставлялися центрофуги, щоб витягти мед із щільників. Так господарив дядько після смерти діда. Зате, на мисливські потреби Гордієнко грошей не шкодував. Часто їздив на полювання, купував дорогі рушниці та тримав досить велику псярню і спеціального наглядача. По кімнатах бродили лягавці і вилежувались на канапах та килимах. — Хоч як воювала тітка Настя з дядьком Федором „за тих песиків”, але дядько мав сильну волю і не піддавався.

— Щоб я, нащадок козацького роду, слухав бабу — ніколи в світі, — кричав дядько і „песики” свобідно ходили по всіх кімнатах.

Ріта, в цьому відношенню, була цілком по стороні батька, і добра тітка уступала їм, називаючи жартом Ріту „псячою мамою”. Особливо Ріта милувалась гарним понтером, Заграєм, якого не раз треба було силою викидати наніч до псярні, бо Ріта мостила йому у себе на ліжку.

Великий сад, з цінними щепами, оточував дім. В саду дозрівав виноград, морелі, а між виноградни-

ми лозами ховались вулики досить великої пасіки. Дім був просторий з двома фасадами, переділений великою їдальнею на дві половини. За часів діда тут була велика родина, тепер залишилися тільки троє: власник маєтку, його дружина і їх маленька донька.

Замешкана була лише одна половина дому, друга, яка складалася з гостинної, спальні для приїжджих, дідового кабінету та величезної бальової залі, була незамешкана.

Велика зала дуже часто вживалась для вшанування померших членів родини, — де на той час вставлявся катафальок.

Петрові, якраз, приділено кімнату для приїжджих, яка межувала з сальоном.

**

Осінні соняшні проміння легко продирались крізь пожовкле листя дерев до вікна кімнати, де після подорожі солодко спав Петрусь. Проміння торкнуло подушку, а потім заграло на обличчі Петруся.

Він поворушився, відчинив очі і з здивуванням оглядався навкруги.

— Де він? Ага, таж у дядька Федора.

У кімнаті не було змін. Все постарому. В лівому кутку старосвітська канапа, по боках два глибоких фотелі, далі під стіною горіхова комода, на ній, прилютований до металевої підстави, гнав що є духу бронзовий кінь, на ньому, припавши до шиї, летів запорожець. Старий ватран темнів у другому кутку. Двоє масивних, з дуба, дверей, оправлених у мідь, провадили в коридор і до сальону.

Все це було те саме, добре знайоме Петрові ще з дитинства, коли то він не раз гостював з батьками у діда.

В двері хтось постукав.

— Хто там?

— Це я, — почувся дитячий голос.

— Це ти, Ріточко? Вибач, маленька, я ще не одягнутий.

— Одягайся скоро та приходь на снідання, всі на тебе чекаємо, — лепетала Ріта.

— Зараз прийду. Вже одягаюсь.

— Добре, приходь, — в коридорі залопотіли кроки малих ніжок.

В ідальні Петро застав цілу родину і нову гувернантку Ріти, рудоволосу французенку мадмуазель Бонет.

Очі гарної французенки блимнули вогником, оглядаючи постать Петра і згасли.

— Заспав, козаче. — посміхаючись, кинув дядько Федір. — Я вже вернувся з поля... Придивлявся, як копають буряки... А ти спиш... Як той німець казав: „сонце ходить, а ти спиш”, — дядько Федір засміявся соковитим басом.

— Може б так над вечір на качки? Що? — запропонував дядько.

— Таточку! — обізвалась Ріта, — ліпше візьмем Петра та поїдемо в Дубову Балку по гриби, Христя казала, що там повно грибів.

— Хай буде й так. Як ти, Петре?

— Я гадаю, що сьогодні можна вдовольнити бажання Ріти, а завтра на качки.

— Добрий, славний мій Петрусю, — Ріта підскочила до Петра та почала його обіймати.

Бонет теж, видно, була задоволена з можливості спільного виїзду по гриби з пристійним юнаком і значущо глянула на Петра.

Дядько Федір помітив погляд Бонет і звернув-

ся до жінки: — Гляди, Насте, в лісі не залишаймо Петра з Бонет на самоті, бо ще закохаються, — і задоволений зі свого дотепу, голосно засміявся.

Минали дні, Петро їздив то по гриби, то з дядьком на качки, тягли волоком рибу, переглядав багату дядьківську бібліотеку.

Легкою павутиною снувався флірт з мадмуазель Бонет. З гостини у дядька Петро був цілком задоволений.

Одного разу, з самого ранку, почав падати дощ і так моросив до самого вечора. В домі було похмуро, сіро, на дворі пахло осінню.

Після вечері Петро захопив добрий десяток книжечок брукової літератури, яка тоді була в моді, різних Шерлоків Холмсів та Нат Пінкертонів і пішов до своєї кімнати, щоб влізти в ліжко та заглибитись в неймовірних пригодах відважних детективів. Поважної літератури Петрові не хотілось читати. Засвітив лампу, розгорнув повість та відчинив двері до сальону, щоб захопити собі там пару яблук та груш, які вже рядами були розкладені на околотах, а щоб було видніше, то взяв свічку.

Дощ ущух, лише вітер жалібно співав пісню осені. При слабому миготінню свічки заля видавалась понура, якась таємнича. Від того миготіння по кутках великої залі дрижали й бігали чудернацькі тіні.

Старі портрети глузливо посміхались. Десять за вікном, обіззався пугач, Петрові стало моторошно. . . Пригадалось, що тут лежали покійники перед відходом у вічність. . . А тіні, що тріпотіли по кутках — то певно тіні небіжчиків, які, мабуть, зібрались тут на раду. . .

Він вхопив пару яблук і хутко, як ніколи, вибіг із залі, замикаючи за собою двері на ключ, чого ніколи перед тим не робив.

Забравшись до ліжка, заспокоївся, почав читати та смакувати пахучі медом яблука.

Скоро в цілому домі настала тиша, мабуть, і на другій половині всі поснули.

Вітер на дворі міцнішав, дерева гойдались на всі боки, скидаючи з себе останнє листя.

Несподівано під дверима великої залі почулось якесь шкряботіння.

— Що воно? — подумав Петро. — Мабуть, миша, не інакше.

Але нерви підказали щось інше: — „То котрийсь з небіжчиків добувається із залі... Там їх повно... Раду радять...”

— Дурниці, — пристидив себе Петро, — за місяць маю бути вояком, а тут таке чортовіння в голову лізе, — він поправив подушку, закутався вигідніше в покривало і читав далі.

За вікном жалісно плакав вітер.

Шкряботіння знов відізнавалось, але цим разом вже від дверей з коридору. Петро зіскочив з ліжка і зачинив двері на ключ від коридору.

— Не інакше, як миші, заспокоював себе, — але нерви грали далі.

Кинув на нічний столик книжку, погасив лампу і почав дрімати.

Від дверей з коридору почулось виразне дряпання пазурями.

— Що за лиха година, — пробурмотів сам до себе Петро і сів на ліжку.

— Це вже не миші... Тут виразно чути дряпіт пазурів...

Услужлива фантазія підпомогла.

— Гість з того світу хоче втиснутися в мою кімнату.

Сон відлетів.

У коридорі щось почало ходити, потім підійшло до дверей і заплескало в долоні — мовляв, відчини.

Нерви Петра не витримали.

— Щось треба робити. . . — подумав.

Дряпотіння і якийсь стогін за дверима.

— Хіба підійти до дверей? Зібрати всю силу волі і підійти. . . Так, підійти і заглянути, що діється в коридорі.

Страх обгортав Петра, воля кудись тікала.

— Все ж таки піду, — рішив Петро. Пошукав на столику сірників, запалив свічку, взяв ліхтар і подався до дверей.

Перекрутив у замку ключ і вхопився за масивну, мідну ручку дверей. Уява підказала, що коли відчинить двері, увійде щось високе в білому.

Вітер у ватрані заводив, як голодний вовк. Близько вікна відізвався пугач. Біля дверей щось шаруділо.

— Страшно. . . Що його робить, — вагався Петро. Тримаючи високо свічку, натиснув на ручку дверей; тяжкі двері поволі відчинились.

Петро з жахом вдивлявся в темінь коридору.

Несподівано щось м'яке муснуло його по ногах. Петро несамовито крикнув і випустив ліхтар на землю. Свічка згасла і він залишився в темноті.

У кімнаті було тихо. Петро присів і обережно почав шукати руками свічку і сірники. Серце било на сполох, у голові шуміло.

Щораз ширші круги заточував руками по підлозі, шукаючи сірників.

Коли це відчув, що до його руки діткнулося щось вогке-холодне.

— Рятунку! — не своїм голосом крикнув Петро і сів на підлогу.

Якийсь час сидів тихо, без руху, на чолі виступив холодний піт. . .

Відсапнувши від пережитого, почав знов шукати сірників і цим разом щасливо натрапив на пачку з сірниками. Руки трусились і він довго не міг запалити сірника; коли ж, урешті, скупе світло освітило край кімнати, він побачив привида, який завдав йому стільки страху й клопоту.

Перед ним сидів понтер Заграй, якого хтось припадково зачинив у коридорі, і приязно водив хвостом по підлозі. То ж то він стогнав, хляпав своїми породистими довгими вухами, дряпав до дверей, бажуючи дістатись до кімнати Петра.

— Бодай тебе, псисько, гедзь укусив. — відітхнув радісно Петро.

Пес також утішився, що має товариство, підійшов до Петра, який все ще сидів на підлозі, і несподівано лизнув його в лице. Вони були задоволені, що так мило скінчилась пригода з небіжчиками.

Для спільного спокою обійшли зі свічкою коридор, кабінет діда, перевірили та заглянули до сальону. Повернувшись до кімнати Петра, як побідники неіснуючих привидів, солодко заснули на лаврах перемоги; Петро на ліжку, а пес у ногах.

На другий день рано, під час снідання, всі з цікавістю слухали оповідання Петра. Сміху й галасу було повно. Від сміху дядька Федора почало колоти під ребром, у тітки Насті аж сльози виступили на очах, мадмуазель Бонет сміялась теж, але сміхом повного розчарування, і її очі не дивились вже так привабливо на юнака, який злякався пса.

— От так козак! — заливався сміхом дядько

Федір. — Правдивий козак! Пугу, пугу — козак з лугу! А бодай тебе, Петре, розвеселив. . . — дядько підійшов до Петра, обняв та поклепав по плечах.

— Не журися, в житті все буває, зате у війську мушиш показати себе правдивим козаком.

З того всього найбільше була задоволена Ріта, вона крутилась біля Петра, підскакувала та плескала в долоні від радості, що її улюблений Заграй встругнув таку штуку з Петром.

В І Д Ь М А

Н о в е л я .

На Поділлю, над річкою Новою Ушицею, що крутилась й бігла широким ярмом, прямуючи до Дністра, ліниво розкинулось і потопало в садках село.

Внизу, в яру, над самою річкою стояв великий, вальцовий млин панства Соболів. Навкруги впорядковані городи, а далі запашні сінокоси та густі лози. Великі клombи квітів оточували дім та альтану. За річкою, яка була довгою греблею направлена в бік млина, за лозами, видно було плесо, старого корита ріки, — „Зарічка”.

Над Зарічкою, зарослою татаракком та водяними ліліями, похилились старі верби, охороняючи таємниці плеса. Тут повними грудьми дихалося запашним повітрям води і квітів.

Юрій Соболю, син власника млина, ціле літо спав надворі, в коші, в якому зимою переховували, в качанах, кукурудзу. Там була його літня „резиденція”. Повернувши додому з війська, Юрій відпочивав, приготівляючись до вступлення на державну лісову службу.

Живучи над водою, з цілою пристрасстю віддавався риболовству, бо річка й Зарічка були багаті в рибу та раки. Особливо було цікаво рибалчити в Зарічці, де попадались „великі штуки”.

Старе корито густо поросло вербами, татаракком та очеретом; не всюди можна було підійти до води, так густо все переплелось-позаростало.

На вудку риба майже не бралась, вода була дуже прозора, хоч не дуже глибока. В цій місцевості ловили переважно фатками, тобто сітками, які нагадували формою перекинутий конус, на схрещених каблуках, з довгою тичкою-держакком. У день шкода було й думати щось зловити, — лише вночі можна було виходити на лови.

Зарічка лежала досить далеко від млина, аж за сінокосами. Де-не-де на ній були пороблені стійла на рибу; це були звичайні кладки, перекинуті через Зарічку, або лише висунуті над водою, щоб можна було опустити фатку на чисту воду.

Був липень. Юрій зібрався на лови. Завчасу по-вечеряв і пішов до свого коша переспатись.

Була тепла, парна ніч. Десь біля одинадцятої години вечером, забравши фатку й торбу на рибу, подався до Зарічки. На ближчому, з черги, становищу-кладці, затримався і тихенько, по-рибацькому опустив фатку у воду.

Ніч, дійсно, була гарна: вода, квіти лук і водяне латаття, наповнювали повітря ніжно-млявим запахом, з води підносилась біловата пара-туман. Плесо блистіло, як скло. Все видавалось, в місячнім світліссяйві, чарівно-казковим.

Було всюди тихо, лише вода на лотоках шуміла.

Час-від-часу, де-не-де, кидалась риба, плюскотіла і знов ставало тихо. Юрій стояв на кладці і повними грудьми втягав у себе вогкий аромат.

Час витягати фатку, але боязко було рушитись, щоби не сполохати чарів подільської, липневої, ночі.

Не раз приходилось йому розкошуватись українськими літніми ночами, чи то в лісі, чи на луці, чи над водою і, за кожним разом, добавалось в них, щось нове, щось захоплююче... Так і цим разом

не хотілося йому полахати чарів ночі. . . Хотілося так без кінця вдивлятися в її притягаючу красу.

Мрії парної-запашної ночі. . .

Вгорі мерехтіли зорі: он вічний „віз”, он „квочка”, а через ціле небо послався „чумацький шлях”, а на місяці було видно, як „брат брата на вила взяв”.

Стрепенулась велика рибина, Юрій вже вхопився за держак фатки, коли несподівано побачив, як на тім березі, між лозами, ген на доріжці від млина, щось промайнуло біле і зникло в корчах.

— Що це? Адже ж уночі тут ніхто не ходить! . . Він почав вдивлятися в корчі лозин, що на тім боці. . . Але нічого не було видно.

Було тихо, лише вода на лотоках шуміла.

Коли це знов, поміж корчами, щось забіліло й почало наблизитись.

За пару хвилин побачив білого пса, який щось нишпорив, біжучи доріжкою вниз до Зарічки. Такого білого пса, ані в Соболів, ані на селі не було.

— Що за диво? Відьма! — блискавкою промайнуло в голові Юрія.

Стало моторошно. . . І в той же час подумав собі: „От тобі і вояк, пса злякався”. Тим часом пес забіг за кущі і зник. Не встиг ще сховатись в лозах білий пес, якого він бачив на доріжці, як з-поза тих самих кущів показала молода, струнка, гола жінка. Вона обережно ступала босими ногами по траві, якби підкрадалась. . . Затрималась, потягнулась і почала лінливими рухами рук поправляти учесання. . . В світлі місяця її тіло видавалось матово-білим і, гнучкою, гарною постаттю, відбивалось у воді. Пильно вдивлялась у воду, якби чогось шукала.

Юрка почав охоплювати страх, коло серця стиснуло і він не міг рушитись з місця.

— Відьма! Це вже напевно відьма, — шептав очерет.

— Відьма! — перелякано гомоніли лози.

Пес перекинувся в жінку.

Поденерованому Юрію пригадалися різні оповідання, про відьом, в які така багата була Україна.

Він, як зачарований, вдивлявся у відьму. Вона ліниво ходила берегом, приглядалась воді і, щось, якби там шукала.

— Хоче віднайти мене, — подумав.

Від протилежного берега він був заслонений очеретом. Відчував, що тратить, над собою, панування.

Відьма ще раз глянула на плесо, зігнулась і обережно підійшла до води.

— Іде до мене... втікати, — промайнуло в думці, але Юрій не міг рушитись з місця... Холодний піт виступив на чолі.

Відьма з цілого розмаху кинулась у воду й поплила в його бік.

Панічний страх охопив істоту Юрія... Він кинувся втікати... послизнувся на мокрій кладці і полетів у воду. За хвилину відьма стояла біля нього в двох кроках. Вода сягала їй по-груди. Тримаючись рукою очеретини, вона широкими, якимись скісними очима, пронизливо вдивлялась в нього.

Юрій був безпомічний — смішний. Його соломяний капелюх тихо гойдався на воді. Увесь мокрий тримався за кладку — зуби цокотіли.

— Хто тут? — озвався придушений голос відьми.

Юрію видавалось, що вона хоче на нього кинутись. В зрадливому сяйві місяця, полохливо, дивив-

лись на нього, гарні, вологочорні, скісні, як у японки очі...

— Де я ці очі бачив? — пригадував, — такі дуже знайомі, японські очі.

Відьма, несподівано, засміялась...

— Усміх теж знайомий. — Що за мара?

У цій хвилині, на протилежному березі, показала друга відьма, в образі пса... Там стояв білий понтер і приязно махав хвостом.

— От так несподіванка, — промовила відьма і залилась сміхом... Юрію Володимировичу, це ви? От, поганий, заховався в очерет і підглядає мене... За це ж нечиста сила шубовснула вас у воду... Так вам і треба... Не підглядайте.

Страх минув. Вдивляючись у відьму, яка тепер сиділа в воді, він пізнав свою добру знайому Маргариту Миколівну, яка з чоловіком проживала в Києві і, майже, щоліта, приїжджала на Поділля, до родичів.

— Маргарито Миколівно, яким чудом ви тут взялися? Оце так штука! — з радісним здивуванням промовив Юрій.

— Яким чудом, будемо доходити пізніше... Я змерзла, — говорила вона, гойдаючись у воді, — сядьте на кладку та відверніться, а я тим часом одягнусь.

Прийшлося сісти на кладку. Після теплої води в повітрі було холодно. Він чув, як вона поплила до берега, вийшла з води і щось ніжно говорила до пса.

— Дивні жінки, — подумав собі Юрій, — каже відвертатись після того, як я її всю перед хвилиною оглядав. Але так, мабуть, воно у жінок водиться, — заспокоював свої міркування неfortunний рибак.

За кілька хвилин почувся голос з тамтого берега: — Я вже готова!

Юрій встав. Було холодно в мокрій одежі. Витяг фатку, де тріпотілося кілька малих рибок, витрусив їх до води і виніс фатку на берег.

— Юрію Володимировичу, як до вас перейти? — почувся знов голос Маргарити Миколівни.

— Зараз переходжу до вас, — відізвався Юрій, — заждіть на мене хвилиночку.

Юрій закинув на плечі фатку, хутко пішов до перехідної кладки. За хвилину він уже був на тім боці й вітав Маргариту Миколівну. Її улюблений білий понтер спочатку насторожився, а потім почав ластитись.

— Ви мене на смерть перелякали, Маргарито Миколаівно, — цілуючи її дрібну, холодну, вогку ще руку, промовив, цокаючи зубами Юрій.

— А ви думаєте, мене не злякали... Я пішла купатись, а тут бачу в очеретах бовтається водяник.

— Правду кажу, що прийняв вас за справжню відьму.

— Чи ж я подібна до відьми? — жартовливо повела очима Маргарита Миколівна.

— Щеб пак... Черноока, гарна. Всі відьми гарні... Місячна ніч... З початку показала в образі білого пса, а потім прекрасної жінки...

— Годі! Ви, як завжди, непоправний... Дійсно, якось оригінально все склалось... Але нехай це залишиться нашою таємницею. Згода?

— Звичайно. Миліші спогади, що це таємниця наша...

— Ходімо, а то я зовсім змерзла, та й ви починаєте дзвонити зубами, — з цими словами вона повернула на доріжку, що провадила до млина.

Він ішов за нею, несучи фатку і порожню торбу, а Нерон ззаду замикав нічний похід.

— Розкажіть же мені Маргарито Миколівно, як ви тут знайшлися?

— Не люблю того величання, пане Юрію, кажіть до мене просто Ріта.

— Гаразд, згідно наказу, пані Ріто. Отже, коли і як ви приїхали?

— Ми приїхали, сьогодні, на відпустку. Чоловік дістав два тижні вільних.

Наш потяг прибув о сьомій вечора, а поки підшукали коней, то до вашого дому приїхали о дев'ятій; до наших родичів, як вам відомо, ще пара добрих верств і чоловік запропонував переночувати у вас.

— Дуже гарно.

— Ваша мама зараз дала нам перекусити; трохи поговорили, лишаячи ширші оповідання на завтра, тай пішли спати. Мій „Сашко” зараз же заснув.

Цей чоловік має спосібність зараз же засипати, де б не поклався.

Я заснути не могла, видалось мені в кімнаті душно і я постановила взяти зі собою, для товариства Нерона, та піти скупатися.

Шукаючи доброго місця на купіль, забрела до Зарічки, знаючи, що тут дуже чиста вода.

— І не боялись іти так далеко вночі?

— А чого мені боятися? А Нерон?

— Цікава зустріч...

— У воді... — і вона залилась своїм перлистим сміхом.

Підійшли до Юрієвої „резиденції” — коша.

— Ідете до хати, пані Ріто? — запитав Юрій, стукаючи зубами, як у лихоманці.

— Не хочеться мені спати, охоче поговорила б з вами, але ж ви мокрий... Ідіть сушіться! Лягайте спати! Поговоримо завтра... Нехай вам присниться... .

— Відьма! — докінчив Юрій.

— Промене... хай і відьма... Доброї ночі!

Ріта лукаво усмінулась і хутенько пішла до хати.

Починало світати...

Свіжий, ранішній вітрець, дмухнув раз і другий. Десь писнула пташка, одна — друга.

Було тихо, лише вода на лотоках шуміла.

В А Р К А

Н о в е л я .

„Озовітєся ж, заплачтє,
Німїї, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою...” Т. Ш.

Моторошно стогнав старий ліс. Блискавки роздирали чорне небо. Грім гуркотів, як потужна небесна гармата. Верховіття столітніх дубів широко розгойдувались у всі боки. Залізними руками буря ламала й виривала з корінням дерева, жбурляючи їх об землю. Жах завис над безумним лісом, здавалось, всі сили пекла розгулялись в лісовій пущі.

— Гей-го! Гей-го-го! — проймаючи, вривались в душу дикі вигуки, які заглушувались тріском падаючих дерев та гоготанням бурі.

Стогне бір, мотають головами велетні-дуби, заводить-ридає вітер.

Краплисто-тяжкий дощ дуднить по шибках вікон, загуленої в лісовій пущі, лісничівки.

— Гей-го! Го-го-го! Ой, шинкарко молода, налий меду, лий вина! — серед свисту вітру, проривались дикі вигуки пісні.

— Бабусю, страшно! — тулиться до бабці, всім тілом, мале дівча.

— Не бійся, дитино, Бог милосердний, не залишить нас, бідних сиріт, — потішала бабця свою внучку Гафійку.

Стара вже давно не спала, син побережник ви-

брався, ще з вечора, на качки, тай буря десь його захопила.

— Хоч би чого не сталось, — непокоїлась вона.

— Гей-га! Го-го! Шинкарочко молода!.. Їсти, їсти! — під самим вікном лісничівки, почувись дикі вигуки і... хтось гримнув у віконну раму.

— Ой, Боженьку, страшно, — шепотіла Гафійка, вхопившись малими рученятами за бабину шию.

Знов загуркотіло вікно: — Шинкарко-.. Їсти!.. — прохрипів чийсь голос.

— Це Варка! Ох, бабцю, це божевільна Варка!

— Лежи тихо!.. Бабця злізла з ліжка, не запалюючи світла, підійшла до столу, де лежало півхліба, взяла його, відсунула у вікні кватирку і висунула з вікна руку з хлібом.

— Візьми, бідна душо! Поживись! — Хтось, рвучко, вхопив хліб, а потім за руку бабці, холодними, як у мертвяка, пальцями.

— Ой, лишенько! — жажливо крикнула стара, висмикнула руку з холодних пальців божевільної та хутенько засунула кватирку.

За вікном, щось захарчало, так якби дикі звірі ділили між собою здобич.

Потім тихо. Лише дощ барабанив по шибих вікна.

Десь здалека почулось знов: — Гей-га! Го-го!

Вітер зловісно гудів. Несамовито блиснуло... Жовтозелене світло раптом спалахнуло, освітлюючи розгойдані дерева... Застогнав ліс... Щось затріщало, гупнуло... десь повалилось тяжке дерево... Дикий, якби жіночий, крик прорізав хаос бурі... По кронах дерев, грізною луною, покотився гуркіт грому. Блискавки, невгаваючи, увесь час миготіли жовтозеленими гадючками... Грім бив без перестан-

ку... Дощ посилювся... Тріщав дах, дріжали стіни, старої лісничівки.

Бабця з онукою сиділи на ліжку, міцно притулившись до себе.

— Що ж то з сином, — тривожно думала стара, — радила не йти з дому, вичувала бурю... Так же ні, пішов... Спаси, Господи, й помилуй!

Буря не вгамовувалась... Щось вдарило по даху лісничівки, щось покотилось.

— Мабуть, гиляка, — міркувала стара.

У лісі гуло, стогнало, плакало в комині... Стара, притуливши до себе Гафійку, молилась.

Аж над ранком буря почала стихати. Дощ ущух. Світало. Надворі почувся гавкіт пса.

— Хвалити Бога, це він... Це він вернувся...

У хату ввійшов побережник, кремезний поліщук, літ під сорок, з суворим, насупленим обличчям.

— Мамо, зпряжте молока, або заваріть чаю... Геть чисто перемок... Та й нічка вдалась проклята, хай їй біс, — мурмотів побережник, закурюючи цигарку.

— Де ж ти, сину, вештався цілу ніч? — спитала стара.

— Забрів аж у Пилипівський хутір... Буря загнала... Там і пару качок підбив, — з цими словами побережник підняв з підлоги дві застрелених качки, — ось дивіться, гарні крижівки.

Стара поставила на стіл глечик пряженого молока.

— Щось не повелося полювання, тільки дві качки, — стара глянула на здобич, — варто ото було, із-за того, цілу ніч лазити по болотах та мокнути.

— Не нарійкайте, матінко, полювання може й не дуже вдалося, та найшлася інша здобич, — на-

суплено зауважив побережник, поливаючи гаряче молоко.

— Не розумію... Говори ясніше, сину.

— Натрапив на здобич без полювання... Тільки до мене не належить, то панська здобич... Треба повідомити маєток...

— Що ж воно таке? Говори, сину, ясно, — не терпеливилась стара.

— Страшна здобич... Волосся догори полізло, як побачив...

— Жартуєш, сину, чи що?

— Тут, мамо, не до жартів... Поліцію, мабуть, прийдеться кликати...

— Ох, матінко! Не лякай мене старої, бо й так, за цю ніч, наїлась страху... Варка приходила під вікно, просила їсти... Через квартиру подала їй хліба, вона вхопила за руку мокрими, холодними мертвецькими пальцями... — стара перехрестилась.

— Бо ж вона вже мертва... В останній раз приходила до вас... Вона вже, мамо, не живе...

— Не живе?

— Забило дерево... Он там на просіці лежить, привалена деревом... Найшов її, як вертався додому...

— Упокій, Господи, її душу, нещасну... Страдниця бідна... — стара почала промовляти молитву за рабу Божу Варвару.

Побережник перезувався в сухі чоботи.

— То щож ти, сину, думаєш тепер, з нею роби ти?

— От, зараз перезуюсь та й до маєтку, нехай роблять з небіжкою, що хочуть.

— Коли я, мамо, натрапив на неї в лісі, вона була страшна; я її тільки раз у житті бачив, як ко-

лись промайнула в кущах... Тепер вона лежала горлиць, грубелезна сосна розчавила їй груди... На ній було якесь лахміття з мішка, волосся скуйовджене, очі вибалушені, лице сіре, хоч на ньому помітно було познаки небуденної краси... Дивно, як така істота жила, як давала собі раду в зимі...

— Тяжко було їй, сину: жила в лісі, в норі, в дуплах старих дерев, живилась, чим Бог послав: ягідми, корінням, грибами; часом уночі прибивалась до лісничівки, часом до села, просила їсти... Переважно в бурю вона виходила в ліс... Кричала, співала, проклинала... Бідна жінка, — стара витерла сльози.

— То ж панська жертва... Чому маєток нею не опікувався? — лице побережника ще більше насупилось.

— Мовчи, сину, то не наша справа.

— То я вже, мамо, йду.

— Тато знов виходять? — озвалась, пробудившись, Гафійка.

— Сиди, доню, тихо, я скоро повернусь.

— Не хочу, не хочу, щоб татко знов відходив, — Гафійка підбігла до побережника й рученятами намагалась дістати його за шию.

Він підхопив дівчинку, притулив до себе й поцілував. Суворість, з лиця побережника, десь зникла, як сніг на сонці розтопилась і, до дівчинки, нахилилось добре, батьківське, лице. Він, ще раз, поцілував дівчинку, посадив її на ліжку: — А тепер залишайся з бабцею... Щось гарного тобі принесу.

Побережник вийшов.

— Бабцю, що сталося? Татко говорив про якусь страшну здобич? Я чула...

— Варка вмерла.

— Чого ж вона вмерла?

— Буря звалила на неї дерево.

— Бабцю, голубонько, то ж я чула, як вона кричала... тоді вночі... Страшно, бабцю... Бідна Варка вже не жиє...

— Так Бог хотів, дитинко, досить вона намучилась за свого, нещасного, життя...

Гафійка сумними очима подивилась на бабцю, сховалась в подушки й почала плакати. Побережник вже три роки, як овдовів і бабця опікувалась дівчинкою й хатою.

Стара підійшла до дівчинки, ніжно погладила її по голові й промовила: — Ходи, дитино, помолимося за душу небіжки.

Перед образами запалила свічку і обое, стара й мала, впали на коліна й молились до Бога, за душу тої, що так багато лиха зазнала, що так багато втерпіла в своєму, короткому, житті.

**

„Кругом мене, де не гляну,
Не люде, а змії...“

І засохли мої сльози...” Т. Ш.

Сонце золотило верхи поліських сосен, у лісі нахло смолою. Поміж деревами порушувались дві жіночі постаті, збираючи осінні гриби.

— Куди ж ти, Варко, кладеш, це ж синяк, — старша жінка глянула в кошик до молоденької, ставної, гарної дівчини, що переглядала гриби. — А бодай тебе, та це ж, знову, мухомор... Хочеш, щоб ми отравились?

— Ліпше вже, матінко, отравитись, ніж так жити, як живемо ми...

— Бог з тобою, що ти це, дитино, говориш...

І немає тобі сорому такеє плести... Гріх про таке, щось думати, а не то говорити... Дав Бог життя, Бог його й забере, коли прийде час...

— Тяжко, матінко, сидіти в дранті та голоді... Ніхто так у селі не бідує, як ми...

— Терпи, дочко, терпи... Хто терпен, той спасен... Дасть Бог і нам покращає...

Замовкли. Пильно вдивлялися в пожовкле листя, шукаючи грибів.

— А от, що я надумала, — промовила, врешті, стара, — чи не піти нам до двору, може пощастить тобі найнятись на роботу, бо мене старої, хворої, ніhto вже до роботи не візьме.

Варка стрепенулась: — Може й дійсно ваша думка добра... Підемо, матінко, спробуємо. Та ж там і Потап служить за конюха.

Ця обставина, що в маєтку служить Потап, найбільше промовляла до серця Варки, яка віддавна була закохана в Потапові. Можливість служити разом і, щодня, бачитись з ним, була для Варки великою заохотою проситись на службу до маєтку, хоч, підсвідомо, не любила праці у панів.

На превелику радість старої матері, пан охоче прийняв на службу струнку, сильну та напрочуд гарну дівчину. Тішився й Потап, що тільки й мріяв, щоб побратись з Варкою, та біда стояла на перешкоді; треба було щось заробити, та щось купити перед одруженням.

Варка була відразу приділена до покоїв; початково велося їй добре, але пізніше помітила, що пан почав до неї залицятись.

— Що робити? — думала Варка. — Хіба піти порадитись з Потапом?

Якось після роботи, крадькома, найшла Пота-

па: — Слухай, Потапе, я, мабуть, залишу службу в дворі...

— А то чому? — здивувався хлопець.

— Пан чіпляється до мене...

— Як то чіпляється?

— Всяко... То за руку візьме, то по голові погладить, а сьогодні взяв мене за підборідок та й каже: — Гарна з тебе дівчина!

— А я йому: — Може й гарна, та не для вас. А пан тоді: — Горда! З пихою! Гляди, щоб не довелося мені вибити з твоєї голови тую дурну пиху.

Потап нахмурився й довго мовчав... потім, якби пробудився з важкого сну, затиснув кулаки: — Коли б моя сила, всіх би панів й паненят видушив!...

— Не горячися, Потапе, — заспокоювала Варка, — якби вівці та вовчі зуби... Багача не силкуйся повалити, хіба... Але що ми вдіємо - ми злидні...

— То що ж робити? — сумно спитав Потап.

— Я тому й прийшла, щоб порадитись з тобою, що робити.

— Тяжко з працею, — Потап почав скручувати цигарку, — ох, як тяжко... Тут маємо сякий-такий зарібок... Та ж і на весілля, дещо, треба зібрати... Як покинемо працю — підемо з торбами...

— Виходить, що й так зле і так не добре, — гірко посміхнулась Варка.

— От що, Варко, — подумавши, сказав Потап, — потерпимо ще... Заробимо трохи грошей, тоді влаштуємо собі життя, хоч бідне, зате по своїй впадобі... Потерпи ще, голубонько... Тільки, будь обережна... Як що, біжи до мене...

— Потерплю, Потапе, — Варка лагідно посмінулась.

На тому й кінчилась розмова.

Випав перший сніг цієї зими. Варка встигла віднести матері півпуда муки, мірку картоплі та в'язку дров — все, що вдалось заробити. Верталась до маєтку. Проміння сонця, відбиваючись від блискучо-білого снігу, ніжно дотикали лиця Варки, синички перелітали з вітки на вітку, на сухих будяках щебетали щиглики, пишаючись своїм барвним пір'ячком... Було гарно й спокійно на душі... Пан їздив то на полювання, то до міста і зовсім забув за неї...

Та не так воно, в дійсности, було, як то видавалось дівчині... Одного разу стелила Варка панові ліжку, коли це ввійшов пан, веселий, мабуть, на підпитку...

— Як там, Варко, живеться?

— Дякувати Богові, добре.

— А хотіла б, щоб ще було краще? — пан наблизився до дівчини.

— Навіщо мені теє краще і так добре.

— Дуренька! — пан підійшов до неї ближче і взяв Варку за підборіддя.

Варка відштовхнула панову руку.

— Щож ти пручаєшся?

— Не чіпайте мене, не буду пручатись...

— Бачу, що ти таки дурна... Ну, гаразд. Не буду тебе чіпати, — пан сів на ліжку, глянув на Варку, посміхнувся... — Послухай, дівчино, що я тобі скажу... З такою красою, яку ти маєш, можна, в житті, чуда творити... Ти мені прийшлась до вподоби, коли будеш лагідніша, дістанеш від мене дарунки... Дам тобі мішок пшениці, підсвинка пода-

рую, дам опалу для старої... І взагалі будеш мати від мене багато дечого... Ну, як? Хочеш це все мати?

— Що я маю чинити, щоб все це дістати? — глузливо запитала Варка.

— Нічого надзвичайного... Мусиш бути лагідна, ну і... податлива...

— Вибачте, пане, ані лагідністю, ані податливістю не торгую.

— Ти дуже горда, дівчино...! Високо літаєш, гляди, щоб низько не сіла... А горді, часто, сидять без хліба... Ти поміркуй над тим, що я тобі раджу, — пан підійшов до дверей, замкнув на ключ, а ключ сховав до кишені.

Варка зрозуміла, що треба бути на сторожі.

Пан, посміхаючись, підійшов до Варки, поклав їй на плечі руки і пильно дивився в очі... Несподівано скрутив їй руки й хотів кинути на ліжко... Але Варка була в поготівлю: сильним і звинним рухом перекрутилась й пхнула пана так, що той полетів на ліжко й вкрився ногами.

Ненадумуючись довго, кинулась до дверей, шарпнула, але двері були замкнені... Пан, у той час, червоний від злоти, підносився з ліжка. Варка розуміла, що небезпека наближається, — вхопила тяжке, дубове крісло і з цілого розмаху вдарила ним у вікно: задзвонили й посипались розбиті шибки, тріснула й вилетіла віконна рама.

Пан, з зачудованням, дивився на красуню... Її очі горіли, лиця пишно цвіли, пурпурові уста були затиснені, між бровами залягла грізна складочка... Пречудовий образ, завзятої, козачки... Видно, що козача кров предків у ній заграла...

— Сійте! — грізно-придушеним голосом крик-

нула Варка, — ані кроку далі, бо розвалю голову. . .

Пан занімів і мимо волі любувався красою грізної дівчини села.

Варка жбурнула кріслом об землю й вискочила розбитим вікном на двір.

— Що робити? Куди схоронитись від пана? — в розпачі думала Варка.

— До Потапа? Так, тільки до нього, — вона перебігла через двір і скерувалась до станції, де жили, двірські, робітники. Хлопці, якраз, вечеряли.

— Потапе, Потапе, рятуй мене! — кинулась до нього Варка.

— Що сталося? — схопився ізза столу Потап.

— Рятуй мене! — Варка залилась сльозами.

— Розкажи толком, що сталося? — нахмурився Потап.

Варка оповіла.

— Ах, клятий! — в лютій розпачі крикнув Потап, лице його почервоніло, потім побіліло: він оглядався по хаті, чогось шукаючи, очі натрапили на лезо сокири, що лежала під лавкою, вхопив її і кинувся до дверей.

Ледве, хлопці, вирвали сокиру й силою посадовили Потапа на лавку, який весь час кляв, пацав й силкувався вирватись з рук товаришів.

— Угамуйся, Потапе, подумай лише, що ти хотів зробити, — заспокоював його Охрим, один з поважніших хлопців.

— Що я хотів? . . . Що? . . . — кричав Потап. — Зарубати собаку! . . . Задушити ката! . . .

— І що б з того було? Пішов би в тюрму, або б повісили. . . Що з того ти б мав? Що мали б з того твої батьки? Врешті, що мала б Варка?

— Все одно. . . Зарубати псявіру. . . — Потап

знов почав шарпатись й моцуватися з хлопцями, які його тримали.

— Води, — крикнув Охрим.

Принесли у відрі воду.

— Лийте йому на голову.

Потап, несподівано, був скупаний. Вода спливала по голові, по одежі і скапувала на підлогу.

— Що ви знущаетесь наді мною?.. Подуріли, чи що? — обурювався Потап, але вже спокійніше.

— Від біди хочемо тебе врятувати. — Варко! — звернувся Охрим до дівчини, — витри-но сльози та ходи сюди, спільно обміркуємо, що далі робити.

Коли все трохи вгамувалось, Охрим вислав одного хлопця до двору, щоб довідатись, що робить пан.

— Покищо Варці біди не сталося, — почав Охрим, — на мою думку, хай Варка вертається до села, харчів для неї і для матері достарчимо. Потап хай залишається і працює далі, якби нічого не сталося, аж все виясниться. . .

— Що ти, Охрime, зовсім з глузду з'їхав. . . — перебив Потап, — Варка зараз повинна вернутись додому, то так, але я також не буду тут сидіти. . . Я не можу спокійно дивитись на того падлюку. . . Заріжу, як побачу. . .

— Вгамуйся, Потапе, кажу ж тобі, злістю нічого не вдієш, — лагідно говорив Охрим, заглядаючи Потапові в очі, — вгамуйся, кажу тобі. . .

— Знаю. . . Тобі добре говорити, ти тут за старшого і більше від нас заробляєш. . . Тобі пан не дошкулив так, як оце мені. . .

— Дурне плетеш, Потапе, хіба мою працю він оплачує так, як належить. . . Але мушу терпіти, бо й цього не мав би, що маю. . .

— Терпіти? А доки терпіти? Де ж та правда на світі? У кого її шукати? От, цей пан, катюга, має вісімсот десятин. . . Вісімсот десятин — сам один, а мій тато, моя мати, я і сестра маємо разом десятину. Справедливо, що? А ти, багато маєш? — Три десятини! А Варчина мати, нічого не має. . . з голоду пухне. А що, Варчина мати пропила свою землю, чи може в карти програла, чи розтринькала по за-границях? Де вона свою землю поділа, питаю? Варчин батько був батрак і працював ціле життя на пана, дід був теж бідний і так само працював на пана. . . Збагачували його. . . А він зате їх доньку хотів збездити, щоб його Господь побив. . . Потап замовк і дивився в землю. . . В хаті запанувала мовчашка. . . Підняв голову, в очах блестіли сльози. . .

— А до кого йти правуватись? В кого просити поради? Подай до суду — так суд перекуплений багачем-паном, заяви в поліцію — поліція також підплачена. . . Щож його робити? Зарубати, як скажену собаку. . .

— Не дурій, Потапе, заспокійся, прийде час й на панів, — резолютно зауважив Охрим. А тепер, як знаєш, так і роби. . . Коли рішив відходити, так забирай Варку і гайда на село. . . Я перейму твої коні. . . Пройде час і тоді про все спокійно поміркуєш.

Прибіг хлопець: — Був у дворі. Стара Марта порядкує біля розбитого вікна, а пан одягнувся і вийшов до парку.

— То добрий знак. . . Покищо дав спокій. . .

Над раном Потапа й Варки вже не було в маєтку.

**
**

На другий день, пан загадав Марті покликати Варку.

— Варки немає, — відповіла стара.

— Як то немає?

— Разом з Потапом покинула маєток.

— Втекли? Прокляття! Як сміли? Зараз повідомлю поліцію!..

— Чи ж вони, пане, у вас що вкрали, що будете повідомляти поліцію? Ви, пане, послухайте мене старої: вибавила вас, нянька ваша, злого не пораджу...

— З дівчиною поводитись не гаразд... Сьогодні про це знають в маєтку, а завтра в цілій окрузі... Встид вам буде... треба цю справу залатати.

— Що ж то ви, Марто, хочете, щоб я пішов перепрошувати ту хамку?

— Не в перепросинах діло... Справу треба, нехайно, поладнати. Треба заплатити за службу і довідатись чого, власне, вони втекли...

— Може ще попросити, щоб вернулись, — іронічно вставив пан Флоріян.

— То було б добре, — не звертаючи уваги, на іронію пана, продовжувала Марта.

— Тільки шкода, — вони не вернуться... Дівчині треба заплатити і сказати, що то був жарт, якогo вона не зрозуміла.

— Ідїть, Марто, проспїтьсѧ, то перестанете говорити дурницї... Забирайтесь!

— Ваша воля. Марта вийшла.

**
*

Пан Флоріян нервово ходив по кімнаті. Викурив уже декілька цигарок, а нічого мудрого не надумав.

— Може й справді зробити так, як каже Марта... Прийдеться заплатити за працю... А може ще щось додати? Щось подарувати... Скажуть: добрий,

пан, чоловік, а дівка дурна, наробила галасу з нічого... Так це гаразд, добра думка...

Пан Флоріян постановив своє рішення перевести в життя.

Робота в полі вже давно закінчена, хлопці те-реблять кукурудзу, пересівають зерно до млина, на-правляють упряж, вози, чистять борони, плуги, по-рядкують біля коней й худоби. Пан Флоріян нагля-дає за всім, їздить на полювання, в гості, а все чо-гось панові бракує, все за чимсь тужить, не вихо-дить з думок Варка... Врешті покликав до себе Ох-рима.

— От що, Охрime, — сказав пан Флоріян, коли той увійшов до пана в кабінет, — оце гроші, що на-лежать Потапові й Варці, дурна дівчина не зрозуміла жарту, наробила гвалту, ще й доброго робітника По-тапа мені збунтувала...

— То її наречений, — несміло сказав Охрим.

— Знаю... Тим більше дурна, що позбавила хлопця роботи. Надходить зима, тепер знайти пра-цю тяжко... Але що з дурним зробиш... Так от, Ох-рime, передай ці гроші Потапові й Варці, а старій матері Варчиній відвези пуд пшениці та трохи хмизу на опал...

— Добре, пане, відвезу.

— Та того... Отже можеш переказати обом, що пан не гнівається і коли б того... Коли б виба-чилися, то могли б вернутись до праці...

— Добре, перекажу.

— Бери гроші й можеш йти. Або зачекай... — пан висунув, в столику, шуфляду, щось там пошу-кав і витягнув пачку тютюну. — Це тобі за добру службу.

— Дякую, пане.

— Що ж там, хлопці, посміюються з пана, що дівка втекла? Що?

— Та їм не до того, пане. Вони от нарікають, що харчі погані, що на нарах солома, геть-чисто, стерлася на січку: блохи, блощиці завелись, нема де помитись теплою водою. . . Варто було б, пане, дати свіжу солому, та вмурувати на станції котел, на гарячу воду, бо дійсно хлопці брудні, як свині, ще яка пошесть заведеться. . . М'яса й сала то мало коли бачимо. . .

Пан насупився. Він зрозумів, що Охрим використовує нагоду, щоб притиснути пана; іншим разом пан би з ним поговорив по-своєму, але сьогодні треба було лагодити зо всіма.

— Гаразд, то все буде направлено. . . Не велика біда. . . А солому, нехай зараз візьмуть свіжу. . . Та глядіть, стару спалити в полі, щоб часом пожежі не наробить.

**

Як і передбачала Марта, Потап та Варка за гроші подякували, але до маєтку не вернулись.

Справа була полагоджена, але не так, як хотілося панові Флоріанові. Він лютував на себе й на всіх. Минуло два тижні і лють, непомітно, перетворилася в тугу. . . Тужив за Варкою. . . Як там не було, а все ж таки він, щодня, бачив красуню Варку, чув її голос, тиху ходу, а тепер. . . а тепер, власне, того бракувало. . .

— Що ж це я задурився в тій хамці? — питав сам-себе пан Флоріан.

Але та хамка не виходила йому з голови і, пан Флоріан, рішив, щось робити, щоб заманути Варку до двору.

— Шкода, що ця дівка трохи довше не побула в маєтку, не засмакувала вигоди, та доброї страви. . .

Шкода, тоді б так хутко не втекла. . . — міркував пан Флоріян. — Що ж, сам винен, раптовно взявся за неї. . . І вилетіла перепілка в просо, — пан Флоріян налив собі рожківки, випив, ще налив. . . Ліг на канапу, заложив, під голову, руки й думав: — Як би так заманути її, треба було б найти їй учительку, щоб трохи отесати. . . Могла б бути старшою покоївкою, а тоді. . . — Флоріян встав, пройшовся по кімнаті, глянув на себе в дзеркало, підкрутив вуса: — „Мосціпан” і хамка! — пан засміявся. — Родовитий шляхтич і. . . А чи ж родовитий? Га? От синок звичайного економа, що правдами й неправдами доробився фортуни. . . Але що кому до того?.. Батько доробився, а я підробив і тепер. . . Доробкевич! До біса! . . . Що там. . . Пан, на всю губу пан. . . — Флоріян знов потягнув рожківки. — „Що там по титуле, кеди нема ніц в шкатуле”, а тут шкатула повна — от і пан. . . А все ж таки шкода дівки. . . Ще пташка недалеко залетіла. . . Наставимо сильце. . . Тільки помаленько, обережно і пташка в руках.

Зима була в силі, морози тримали люті, але в бідній хатині, старої вдови Варчиної матері, було чим підсилитись. Час-від-часу, пан Флоріян, не забував, ніби-то, про стару, Варчину матір і посилав різні подарунки: то борошна, то сала, то опалу. Спочатку Варка боронилась і вмовляла матір того не приймати, але стара не слухала дочки і з радістю все брала, що присилалось з двору.

— Я не є така дурна, як ти, — говорила стара, — пан не збідніє, а для нас поміч велика. . .

У той час, у лісах маєтку, почалось заготовлення дерева на будову та на опал, потребувалась, сезонна, робоча сила. Потап, прочувши про це, надував, мимо спротиву Варки, зголоситись в лісі на

роботу. Пан радо його прийняв, а пізніше, так і за старшого назначив. З часом упередження до пана, в душі Потапа, почало уступати, а мати Варки навіть намовляла, щоб та вернулась до маєтку на роботу. Та Варка була вперта й горда дівчина й слухати про роботу у пана не хотіла. Аж тут наспів час Варчиного весілля; довго сперечались, всі троє, чи запрошувати пана чи ні, вкінці Потап зі старою матір'ю перемогли Варку і пана запросили. Мусіла Варка, з дружкою Параскою, йти кланятись панові вноги та просити на весілля.

— От і добре, — сказав пан, коли Варка відбила приписані звичаєм поклони. — Що ж, гніваєшся ще на пана, дурненька дівчино? От, бач, я не гніваюсь, що ти кинула працю й втекла з маєтку. . . Бач, я ліпший від тебе. . . А на нове господарство дарую тобі телицю. . . Що, гніваєшся? — пан поклепав Варку по щоці.

Параска зі здивованням дивилась на пана, що зробив такий щедрий подарунок на весілля її товарищі. Варка від несподіванки почервоніла й не знала, що казати панові. . . Але телиця, щось була варта. Варка посміхнулась й подумала: „Як дурний дає, чому я розумна не можу взяти” і в голос додала: — Де ж би я могла гніватись на такого доброго пана. . . Що було, то минуло, може я й справді була дурна, — вона знова посміхнулась, цим разом до пана.

— Бачу, що набралась розуму, — задоволено промовив пан, підійшов до Варки й поцілував її в чоло.

Варка здригнулась, як від дотику холодної гадюки, але нічого не сказала, тільки далі посміхалась.

— На весілля приїду, — тягнув далі розбавлений пан, — неодмінно приїду.

— Зайди до Марти, хай видасть тобі на весілля, що там треба... Скажи, що пан казав, нехай не скупиться...

Варка подякувала й хутенько, з дружкою подалась на село.

— А до Марти не заїдемо? — пригадала Параска, — пан же казав видати тобі, на весілля, якусь допомогу...

— Хай він подавиться зі своєю допомогою.

— А від телиці не відмовляєшся? — насмішкувато запитала Параска.

— Телицю віддам матері, старій придасться...

— Вперта з тебе дівчина.

— Була б і ти вперта, як би до тебе чіплявся такий осоружний, як цей пан. Хитра падлюка... Знаю, куди стежку топче, але дзуськи... Облизня спіймає. Варка посміхнулась та, обнявши Параску, приспішила кроку, якби боялась, щоб часом не дигнав пан.

Все ж таки пан на весілля, дещо, прислав. Весілля відбулося по-бідному, але гучно.

Ще ніколи не видавалась панові Варка, такою гарною, як на весіллі, у весільному одязі. Тяжкі думки обсадили голову пана Флоріяна: все міркував, якби то так вчинити, щоб десь зустрічатись з гарною молодичкою...

Хоч Потап був син бідних батьків, а Варка ще бідніша, все ж панові не вдалося їх перекупить. Тоді пан Флоріян придумав, для них, іншу несподіванку.

Коли весілля вже добігало кінця, пан покликав до себе Потапа: — Ну, що ж хлопче, нагулявся?

— Дякувати панові, добре весілля справили.

— Сідай но от тут, — пан показав на стілець біля себе. — Оженився ти з гарною дівчиною, але бідною, — пан похитав головою, — що ж вона тобі дасть — злидні. . . Що?

— Нічого пане, — весело відказав Потап, — за неї дали б мені мільйони, щоб я захотів її продати. . .

— Що ж, маєш купців? — в'їдливо спитав пан.

— Купці є, лише товар не продається, — посміхнувся Потап.

— Не продається кажеш. . . Так. . . То добре. . . Все добре виглядає, але що будете їсти після весілля?

— Не журіться, пане. . . Обое молоді, маємо руки й голову, дамо собі раду.

— То правда. . . Руки й голову маєте, але в голові у вас ще не розвиднилось. . . В біді й кохання хутко мине. . .

— О, наше кохання не мине, — палко скрикнув Потап, — нам сонечко буде завжди світити. . .

— Світити — так, але не гріти.

— Не клопочіться, не замерзнемо!

— Як же не клопотатись, дівчина гарна, порядна, знаю її добре, служила в мене кілька місяців. . . Та й ти парубок моторний. . . Отож хочу вам допомогти.

— Дякуємо, пане, ви й так нас не забуваєте, але все ж. . . на дармоху ми нічого не хочемо. . .

— Я й не збираюсь давати вам дармоху. . . Я хотів би дати тобі добру роботу у мене. . .

— От, за цеє, так щиро дякую вам, пане. . . Дякую. . . коли б ви такі були добрі. . . бо ж з роботою тепер тяжко. . .

— Як бачу, домоворились, — пан посміхнувся та й сказав подати собі дві чарки вишнівки, що привіз зі собою на весілля.

Випили.

— Тепер слухай уважно, що буду казати... Яку б ти хотів мати у мене роботу?

— Та вже, як ласка пана... Яку дасте, за всяку буду вдячний.

— Хочеш бути побережником у лісі? — пан хитро посміхнувся.

— Побережником? — здивувався Потап.

— Та ж побережником.

— Жартуєте, пане.

— Зовсім не жартую. У Вовчому Яру, хочеш?

— Та ж там старий Макар побережничає...

— Макара заберу до двору, він уже старий, щоб повнити обов'язки побережника... Тут треба молодого, сильного, щоб давав собі раду з бракон'єрами та лісовими злодіями, а Макар до того вже не надається. Так як? На місце Макара підеш?

— З радістю, пане! З радістю! Так аж не віриться, щоб я міг дістати таку роботу... Кожен би з села, з підскоком, пішов на таку службу.

— За тиждень переймеш Вовчий Яр від Макара.

Потап так зрадів, що вхопив пана за руку й почав цілувати.

Таким робом Потап став побережником у Вовчому Ярі, та й замешкав, з молодого дружиною, в лісничівці.

Добре жилося молодій парі. Час-від-часу пан Флоріян, ніби припадково, навідувався до лісничівки, коли Потап був в обході; розпитував Варку, як їй живеться, чи чого не потребує...

Варка, яка не терпіла пана, ще з тих часів, коли

служила у дворі, запримітила, що пан перемінився, іншим став, хотів лише їй добра і зовсім до неї не чіплявся... Стала відверта, приязна... Пан подарував їй ще й другу телицю, потім підсвинка, а потім пару овець.

Потап став, кривим оком, дивитись на подарунки пана; почав Варку запідозрювати в шурах-мурах з паном. Варка боронилась, як могла, але Потап їй не вірив.

Якогось разу, пан Флоріян замовив, що приїде ночувати на лісничівку, щоб рано, разом з Потапом, вибратись на качки. Варка приготувала добру вечерю, пан привіз вишнівки та рожківки, гарно поведчеряли, поспівали, особливо Варка чудово виводила своїм ніжним альтом: „Ой, шинкарко молода, налий меду, лий вина”, а Потап підогравав на скрипці.

— Затишно, тут, у вашій хатині, — розчулено говорив пан, — краще, як у моїх палацах. Але кому в дорогу, тому час спати, щоб, завтра, рано не проспali качок.

На дворі починало сіріти. Осінній ліс мовчав, прислухаючись, коли то надійде зима. Десь в кутку доспівував свою пісню цвіркун. Панові снилось, ніби Варка нахилилась над його ліжком і щось йому шепоче, але пан не може зрозуміти, що вона йому говорить... Вона потрясла його за плече, раз, другий... Пан пробудився, над ним дійсно стояла Варка: — Вставайте, пане, час на качки. Він протер очі, потягнувся. Варка вже відійшла готувати снідання, а її місце заступив Потап, який був уже готовий до відходу.

— Вставайте, прошу пана, щоб не спізнитись!

Пан ще раз потягнувся, щось пробурмотів й повернувся до Потапа плечима.

— Вставайте, бо наше полювання піде на марне, — не вгавав Потап.

Пан перекинувся на спину, позіхнув, щось подумав та й до Потапа:

— Не підемо, сьогодні, на полювання... Щось голова тріщить, мабуть, перепив учора... Не підемо... Трохи ще полежу та й додому... Ти б сходив до маєтку по коні...

— Гаразд, пане! Сходжу по коні, а потім піду в обхід лісу. Пан уже самі від'їдуть. Варці скажу, щоб приготвила снідання, коли пан встануть.

— Гаразд, гаразд... — пан повернувся набік і вдавав, що заснув.

Потап поснідав, щось поговорив з Варкою, та й вийшов з хати.

**

Коли за Потапом затихли кроки, пан поворухився, підняв голову, розглянувся, а потім притишеним, ніби голосом хворого, промовив: — Гей, чи є тут хто в хаті?

На дверях з'явилась Варка: — Пан кликали? Добридень!

— Добридень, Варочко! Голова тріщить, руки ломить... Може б ти дала чого напитись...

— Може молока, або чаю?

— Ні... Я б випив чогось кислого... Мабуть, з похмілля погано мені.

— То я внесу яблучного квасу?

— Внеси, голубонько, — пан глянув у вікно, — вже добре розвиднилось.

Варка в кухлику внесла квасу, який піпився й грав.

Пан надпив. — Чудовий квас!.. Твоєї роботи?

— А то ж! Звісно, сама робила.

— Щось хочу тебе спитати. Сядь но тут біля мене.

— Питайте, я слухаю.

— Сядь ближче. . . Так буде ліпше.

— Я не глуха і звідси почую.

— Що, боїшся мене? Я ж не вовк, — пан вхопив Варку за руку і притягнув до себе. — Сядь!

Варка обережно сіла.

— Скажи мені, голубонько, чи тобі не нудно в цій лісничівці?

— Чого б мені нудитись? Не сама ж сиджу тут. Маю доброго чоловіка. В господарстві багато роботи, а в неділю йду до церкви, маму відвідую, та от ще гриби збираю та солю для маєтку, для вас. . .

— Дякую, серденько, що мене не забуваєш і грибків мені на зиму припасуєш. . .

— Такий наказ від економа, що мусимо збирати й солити гриби для вас.

— А якби економ про мене не подумав, то я не мав би на зиму грибів?

— Чому ні? Я б і так для вас назбирала, бо ж ви, для нас, багато доброго зробили.

— То все дурниця. . . Я міг би, для тебе, ще більше зробити, аби лише так схотіла. . .

— Ні, вже дуже дякуємо, за вашу милість, нам більше нічого не треба. . . Дав би Бог, щоб так було до смерти.

— Могло б бути й краще, — пан підморгнув і погладив Варку по руці.

Варка стрепенулась, вона зрозуміла, чого пан від неї хоче й насторожилась.

Пан вхопив її за руку й потягнув на ліжко.

Варка відіпхнула пана й зірвалась на ноги.

Пан побагровів від злости: — Я бачу, що ти

така сама дика, як була. Скільки вовка не годуй, а він все в ліс дивиться.

— А навіщо ж ви вовків годуєте? Я бачу по ваших очах, пане, що у вас не добрі заміри... Не чіпайте мене, бо погніваємось... За добро вам дякую, постараюсь відробити, але мене не чіпайте, — Варка стояла грізна, як буря повна грому й блискавиць. Вона, в нервовому піднесенні, була гарна. Пан мимоволі любувався красою гордої селянки, в якій нуртувала козацька кров.

— Чого ж ти гніваєшся? — пан піднявся з ліжка. — Я нічого від тебе не вимагаю, тільки дай себе обняти і хоч раз поцілувати...

— Відійдіть, пане, бо я за себе не ручу!..

Але пан Флоріян нічого вже не чув і не хотів чути; він як звір кинувся на Варку.

Варка боронилась, як могла. Тяжко було панові обезвладнити таку сильну жінку, як була Варка. В тяганині по хаті, пан наступив на кухлик з квасом, який залишився, на підлозі, біля ліжка, стратив рівновагу й пхнутий Варкою упав на землю, але не стратив притомности і встиг зловити Варку за спідницю... Варка шарпнулась і кусок, роздертої спідниці залишився в руках напастника.

Варка почала кричати.

У цій хвилині відчинились, знадвору, двері і, на порозі, став Потап.

Ще мить і пан, вхоплений Потапом за сорочку, полетів з цілого маху на ліжко. Потап, як дикий звір, несамовито, дивився на пана, який підносився з ліжка.

Підвівшись, пан вхопив зі столу, набиту, рушницю і відводячи обидва курки, вистрілив з обох стволів у Потапа.

Потап з розваленими грудьми упав на землю.
Настала тиша. Синій дим стелився пасмами по хаті.

Варка опритомніла й кинулась до Потапа, але Потап нічого вже не міг сказати, своїй коханій Варці, він не жив.

Варка сиділа біля нього на землі й мертво-безумними очима оглядала хату.

Пан Флоріян спішно одягався, на столі ще лежала рушниця, з її стволів виходив, тоненькою смугою, дим.

І сталося. . . Варка найшла очима, тяжкий, дубовий, рубель, що маглюють білизну; звинно, як дика кішка, вхопила обіруч рубель і пан не встиг оглянутись, як повалився на землю, з розваленою головою.

Дикий сміх потряс хатою, то сміялась божевільна Варка.

КОМАНДИР СІРОГО ПОЛКУ

(3 часів визвольних змагань)

Присвячую пам'яті трагічно загинувшого генерал-хорунжого Армії УНР — Антона Пузицького.

Сіра дивізія, після закінчення формування у Володимирі на Волині, в складі коло семи тисяч багнетів з артилерією, кіннотою та технічними відділами, була розташована на Чернігівщині: штаб дивізії, артилерія, кіннота та третій полк у Конотопі, перший полк в Алтинівці, другий в Шостці і четвертий та інші відділи — в Коропі.

Сіра дивізія (на початку Перша Козацько-Стрилецька) була сформована з українців, бувших полонених російської армії в Австрії, на підставі угоди між урядами України та Австро-Угорщини. Назву сірожупанників або сірих, дивізія завдячує своїй уніформі: сірий однострій-жупан з пшеничними, — золотими колосками, що були нашиті на комірі й відповідали армійським зіркам (кількість колосків означала рангу), сива шапка з невеличким шликком та тризубом, а взимі — сива чумарка. Шлик теж був сірий, лише серединою, вздовж, проходила смужка зелена.

Сіра дивізія була одною з найкращих частин регулярної Української Армії 1918—1920 рр. Високо національно-свідомий склад частини робив дуже гарне враження на мешканців тих районів, де дивізія кватирувала. Ширення національної свідомості се-

ред населення було одним з найголовніших обов'язків сірих поза військовою працею.

У переїзді з Володимира Волинського на Чернігівщину, четвертий полк, технічна сотня і делегати від інших полків були представлені гетьманові в Києві. Відбулось полкове Богослуження, яке відправив о. Теодорович (тепер Митрополит УПЦеркви в США), а потім військо перемашерувало перед гетьманом і представниками інших держав. По закінченні церемонії, старшинський корпус був запрошений до палацу гетьмана на снідання. Козацтво дістало снідання на двірці.

Гетьман Павло Скоропадський, нащадок старого козацького старшинства, промовляв до нас досить гарною літературною українською мовою, що зробило на присутніх миле враження.

Перебіг „свята у гетьмана”, особа гетьмана, його розмови і перспективи на будуче, як рівнож, „інтимна кава”, без чужих, як сказав гетьман, — все це робило погідний і симпатичний настрій серед старшинства, навіть на тих, які ставились негативно до особи гетьмана. Коли ж гетьман сказав, що думає з Сірої дивізії створити Українську Гвардію, гучне „Слава” покрило його слова. Натомість, розмова з військовим міністром, генералом Рогозою (б. командиром 44-ої пішої дивізії російської армії в Умані), який на вступі заявив: „ізвеніте гаспада, что я буду говоріть по-русскі, — українского языка я ещо не постіг”, справила на нас прикре враження.

До Рогози поставились всі вороже й інтуїція не обманула, в чому переконались пізніше.

Перший полк, як уже зазначено, стояв в Алтинівці. Це було одно із тих великих сіл, яких чимало розкинуто по Чернігівщині. Не встигла ще дивізія

розташуватись, як з військового міністерства надійшли два накази: перевірка старшинського складу і частинна демобілізація дивізії.

Командир дивізії, на той час, полк. Піщанський (к-ром дивізії був призначений військовим міністерством ген. Сокира — Яхонтів, який дуже короткий час урядував) поїхав до Києва рятувати справу. Демобілізація дивізії, без заступлення рекрутським контингентом, руйнувала частину.

Відповіддю було підтвердження наказу про частинну демобілізацію і обіцянка прислати рекрутів.

Дивізія рекрутів ніколи не дістала, натомість прийшов наказ про другу частинну демобілізацію, якого дивізії не судилось уже виконати, з приводу загальної зміни ситуації на Україні.

Згодом дивізія дістала нових командирів полків, призначених військовим міністерством гетьмана.

Усім стало ясно, що військове міністерство вирішило знищити дивізію, або приборкати, а то й зовсім зламати її національний дух.

До першого полку в Алтинівці прибув полковник Пузицький.

Лише тому, що його прислало гетьманське військове міністерство, до полковника Пузицького полк зайняв вичікуючо-вороже становище.

Полковник Пузицький, мужчина під сороківку, кременний з задертим носом, дивився дещо з-підлоба, грізно. Це була людина наскрізь військова, з твердим характером. Полковник взявся за дисципліну: цього в полку не боялись, бо в Сірій дивізії дисципліна була зразкова, сполучена з найбільш демократичними засадами, які лише можна було допустити в війську.

Натомість, викликало незадоволення старшин втручання полковника у справи напівприватного характеру, як заборона пренумерувати ті, чи інші часописи. Як фахівець кулеметного діла, полковник не міг спокійно бачити старшин, які з цим ділом не були ознайомлені, а тому наказав обов'язковий старшинський вишкіл кулеметного діла. Це дуже скоро всім придалося.

Одначе недовір'я до полковника росло. Він чимраз дужче стискав полк і прибирав його до рук.

Усі уважали, що полковник є присланий військовим міністерством, щоб знищити, або переорганізувати сірих.

На Україні було неспокійно. На кордоні з большевиками часто траплялися збройні інциденти. „Карательні отряди” лютували і давались добре в знаки українському населенню.

Так, наприклад, в одному селі за невиконання якогось дрібного зарядження влади, — господареві виміряли двадцять п'ять шомполів, а в його садку вирубали шаблями молоді щепи. В Києві крутилось багато російського елемента, ворожого до всього українського, який поводився нахабно і зарозуміло, готуючись до організації так званої астраханської армії. Німці нищили непокірні села і пускали їх з димом. У повітрі пахло порохом.

Одного вечора командир куреня Костик, таємничо повідомив кількох старших старшин, що приготується повстання проти гетьманської влади. Він сказав: завтра я влаштовую ніби мій день народження, запрошую вас, панове, зайти, — обговоримо деякі питання.

Увечері зібралася громада старшин на „імянини” пана курінного, прибув і зв'язковий зі штабу

дивізії. Докладно обговорено положення, яке витворилось в Україні, при чім обмірковано, яке становище займе Сіра дивізія, в разі вибуху повстання. Вгорі плянувалось створити на Чернігівщині повстанчу армію, в склад якої мала входити і Сіра дивізія. В районі Білої Церкви мала творитись друга повстанча армія, під керівництвом отамана Петлюри.

Виникло питання, що робити з командирами полків, яких надіслала гетьманська влада.

— Коли не з нами, то арештувати, — сказав курінний Костик.

Того ж таки вечора було вирішено, що в разі повстання, полковника Пузицького арештується. Виконати арешт доручено: курінному Костикові, поручникові С., поручникові М., та хорунжому З. Полк мав обняти курінний Пономаренко.

Насувалось ще питання, що робити з німцями, які тоді окупували Україну, і, не зважаючи на те, що в Німеччині вибухла революція, були ще досить сильні й небезпечні. Як вони поставляться до повстання?

Це все було ще тоді загадкою.

Вирішено було застосувати до німців тактику вичікування.

Час минав. Полк жив своїм щоденним життям, але помимо того всюди відчувалось небувале напруження.

Нарешті, одного листопадового вечора стало відомим, що вибухло повстання.

Штаб дивізії і 3-й полк підняли повстання в Конотолі. На чолі повстання став курінний третього полку Палій.

Того ж таки вечора всі старшини зібрались у приміщенні курінного Костика.

Вирішено негайно арештувати полковника Пузицького, з полком вирушити на допомогу Конотопові, який був загрожений зі сторони Бахмача російськими добровольчими відділами з двома бронепотягами.

О першій годині ночі чотирьох озброєних старшин вирушили до помешкання полковника.

Мешкання було при школі. Полковник займав одну кімнату, два вікна якої виходили в шкільний сад. Пор. М. і хор. З. стали біля вікон, пор. С. біля дверей, а курінний Костик пішов до середини.

Розбуджений джура зголосив полковникові, що прибур курінний Костик у наглій, дуже важливій справі.

— Просіть, — почувся енергійний голос полковника.

Костик увійшов. Полковник у нічному біллі, півсонний, сидів на ліжку, на столику горіла свічка, яку запалив джура.

— Голошу слухняно, — почав Костик, ставши „на струнко”, — що вибухло повстання проти гетьмана. Штаб дивізії і 3-ій полк підняли повстання. Міліція роззброєна. Влада в руках Сірої дивізії. На чолі повстання став сотник Палій. Які накази будуть, пане полковнику?

— Негайно ладуватись і вирушити на допомогу повстанцям, — була смілива й рішуча відповідь полковника Пузицького.

— Так є, — відповів здивований Костик, стукнув обцасами, повернувся і хутенько вийшов.

— Панове, прошу до мене, — крикнув Костик, як лише знайшовся надворі.

Ми підійшли.

— Що сталося? — почали питати.

— Пузицький наш, — радісно усміхаючись, відповів Костик.

— Як то, наш?

— Коли я зголосив йому про повстання, він не надумуючись дав наказ: „негайно ладуватись і вирушати на допомогу повстанцям”.

— Не може бути, — почувлись оклики приємно здивованих старшин, які перед хвилиною мали твердий намір арештувати полковника.

— Він, очевидно, давно був з нами, тільки, як старий військовик, мовчав і робив своє діло, — пояснив Костик. Ходім голосити наказ... бо ж було сказано „негайно ладуватись”, а полковник не любить по два рази повторювати накази.

За кілька хвилин заалярмований полк довідався про постанову полковника.

— Полковник веде нас визволяти Київ від москалів та німців — лунало повсюди.

— Слава полковникові, — вибух спонтанний окрик вояків, вишикуваних до раннього звіту, коли полковник з'явився перед фронтом.

— Слава полковникові Пузицькому. — гриміло навкруги.

Полковник Пузицький стояв перед своїм полком з приложеною до шапки рукою.

Овації невгавали.

У цю хвилину між полковником Пузицьким та його підвладними затерлась межа недовір'я та неприязні.

Полковник став героєм дня, щоб за три дні стати героєм Бахмачу.

Перший полк Сірої дивізії, на чолі зі своїм полковником Пузицьким, прибув увечорі того ж дня до Конотопу.

У Конотопі була паніка. Відділ підполковника Пилипенка, висланий на станцію Бахмач штабом дивізії, був розбитий в бою на станції Калинівка і розбігся. Недобитки, разом з хворим підполковником Пилипенком, прибули до Конотопу. Між Конотопом і Бахмачем жадних повстанчих відділів не було. Коли б ворог був більше відважний, то в цей час міг би без труду зайняти Конотоп і захопити повстанчий штаб, але на щастя ворог на це не спромігся. Командир повстанчої армії, сотник, на той час вже отаман Палій, розгубився і був у трудному положенню. Критичну і надзвичайно небезпечну ситуацію рятує прибувший з полком полковник Пузицький.

У порозумінню з отаманом Палієм, полковник Пузицький видає приготувавчий наказ до акції на Калинівку-Бахмач.

Приготовляється на спіх імпровізований бронепотяг; паротяг, платформа з одною гарматою, обкладеною мішками з піском, та вісім вагонів з двома сотнями стрільців і чотирма кулеметами.

Уночі полковник Пузицький вирушив у напрямку станції Калинівка, а за дві години повстанчий штаб у Конотопі дістав повідомлення, що Калинівка в руках полковника Пузицького.

Рано, лише почало світати, як обсервація відділу полковника Пузицького донесла, що в напрямку Бахмачу завважено димок потягу, що наближається.

Усім стало ясно, що це ворожий бронепотяг.

Імпровізований бронепотяг полковника Пузицького стояв, дещо заслонений тополями, при станції Калинівка, по обох боках тору дві сотні з кулеметами.

Полковник Пузицький тут вирішив дати бій москалям.

З Бахмача наближались російські добровольці.

За кілька хвилин стало виразно видно ворожий бронепотяг.

Гарматчик, сотник Ковшар, зняв шапку, перехрестився, сам навів гармату і сам випалив. Сталося чудо. Першим пострілом сотник Ковшар влучив ворожий паротяг у котел, збиваючи комин. З шипінням вилетіла пара з паротягу і броневик став. Тоді Ковшар послав ворогові ще кілька гостинців.

Ворог відповідав, але не дуже влучно. З вагонів почали вискакувати москалі, щоб розсипатись у розстрільну.

Кулемети полковника Пузицького робили своє діло справно, — в час навчив полковник кулеметного діла.

Ворог заламався і в паніці почав утікати.

Розстрільна пішла до наступу. За півгодини ворожий броневик був у руках сірожупанців. Другий ворожий броневик, кинувши кілька безрезультатних стрілів у нашу сторону, відійшов назад до Києва.

За пару годин повстанчий штаб у Конотопі дістав депешу: „Бахмач взятий. Ворог побитий відійшов. Полк. Пузицький”.

Сірожупанці — назвали полковника Пузицького — героєм Бахмачу.

Л Е С Я

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ДІВЧИНИ

„Ти любиш в ній князів,
Гетьмання, панування, —
Мене ж болить її
Відвічне страждання”
І. Франко.

Вступ

Не треба бронзувати те, що до бронзування не надається, не можна на фальші виховувати нове покоління. Для майбутнього треба подавати правду, треба боротись з бронзуванням подій і людей, які того не заслужили, а навпаки спричинились у своїй зарозумілості, до невдач визвольних змагань.

На початку визвольних змагань отаманський рух, здебільша, виглядав, як явище наскрізь негативне. Тодішні „отамани” це люди, переважно, не тільки без військової освіти, але й загальної освіти.*)

Поруч з ідейними одиницями попадались зарозумілі авантюристи.

Найгірше, що ці „отамани”, засмакувавши влади, діяли на свою власну руку без жодної координації з Урядом УНР. Завдяки „суверенним отаманам”, багато військової сили змарнувалось, пішло манівцями і, не тільки не принесло жодної користі

---

*) Підстава: — доповідь про отаманію, виголошена в Нью-Йоркському Відділі ОбВУА, в дні 16 лютого 1957 р. „Свобода” з 21 березня 1957 р.

в змаганнях народу за волю, а були випадки, що деякі „отамани” збройно виступили проти свого Уряду.**)

У різних отаманських відділах та загонах було понад 300,000 війська, яке було страчене для Головного Командування УНР. Причиною поразки був брак координованої співдії повстанців з Дієвою Армією.***)

Славної пам'яті князь Токаржевський-Карашевич пише: „В Українському Народові панує особливий військовий дух. Ця риса є типово „римська” і жодні виїмки чи анархістичні вибрики окремих людей не виправдують думки нашого історика В. Липинського, що українці по-натурі анархісти.”

Очевидно, що так... Доказом того може бути Армія УНР, в рядах якої були високосвідомі з залізною дисципліною частини.

Що ж торкається „отаманів”, то вони якраз навпаки, з дисципліною не браталися і зауваги історика В. Липинського, для них були на часі.

Переглядаючи „Визвольний Шлях” за лютий 1955 р., я натрапив на замітку: „Українська військовість” князя І. Токаржевського-Карашевича.

Сама по собі замітка вельми цікава, лише в ній могло вразити слідує: „Плакали й ремствували різні наші „державні” мужі над нашою „отаманією”, як виявом анархії, не розуміючи у своїх висушених мозках, що може в тій отаманії виявляється той військовий лицарський дух українського народу...”

З вищенаведеного виходить, що „отаманія”,

**) Та сама: — у січні 1919 р. отаман Хименко заатакував Дієву Армію, загони отаманів Козура й Туза напали на обози Дієвої Армії.

***) Та сама: — доповідь 16 лютого 1957 р.

тоб-то військова анархія, яка стільки натворила, неоправної, шкоди нашим визвольним змаганням, яка знівечила й занастила визвольний момент, на який так довго чекав український народ, яка потоптала елементарну військову субординацію та, у великій мірі, ослабила регулярні, мілітарні, сили Дієвої Армії, тепер цілком оправдана ВШАвтором; мало того, возведена до лицарства, а одночасно наших державників наділено „почесною” прикметою — „висушених мозків”, лише за те, що вони „плакали й ремствували” над отаманською вакханалією.

Все було б гаразд, лише отаманії було потрібно, як далі зазначає ВШАвтор: „твердої руки вождя-полководця, а тоді перемога і слава української армії запевнена”.

Коли ж до „отаманів” потрібна була „тверда рука”, то виходить, що щось не було в порядку, що „отамани” діяли не з причин „лицарського духу”, а з причин розхрістаної самоволі. Перше, ніж заглянути в голови „плаксивих державників”, варто було б заглянути в голови „незалежних суверенів” — панів отаманів, та приглянутись, що там переважало, чи „лицарський дух”, чи „гуляйпільщина”.

Захоплюватись „отаманією” може лише той, який її не бачив, не вичув на собі, який знає її лише з гльорифікаційно-романтичних описів, або який залюблений в широкі „отаманських” шараварах та шликах, „браво” закинутих за шию.

Національний зрив 1917-1918 рр. є натуральним народним відрухом поневоленої нації; прибрання куренями й полками назв наших гетьманів, які пізніше перетворювались в регулярну силу, як згадує ВШАвтор, явище дуже позитивне й корисне для визвольного руху, але творення „цілком незалежних” груп чи

групок, на чолі з „цілком незалежними суверенами-отаманами”, які мали свою, нічим неоправдану „цілком незалежну” і у військовому понятті „безграмотну стратегію”, являється звичайною анархією, явищем зла супроти свого народу.

До якої категорії „лицарського духу” належить зарахувати факт відмовлення „незалежного отамана” підсобити регулярним частинам, які діяли з наказу Головного Командування, в наступі на ворога? (Такий випадок згадується в оповіданні „Леся”, як факт).

Чому в інших поневолених народів, які теж вирвалися з-під кормиги насильника, не було „отаманії”? Там відразу творилось регулярне військо, на підставі загальноєвропейської, військової дисципліни, а не якоїсь застосованої тільки „незалежними отаманами” — „гуляйпільсько-шомполової”.

Великі народи, з високою культурою, не бояться правдивими очима глянути в минувшину і назвати все своїм власним іменем, чому ж ми, теж великий нарід, і теж зі старою, високою культурою, не хочемо того зробити?

Не годиться нам, як великому народові, вихвалитись тим, що нам слави не приносить, або боятись признатись до помилок з тим, щоб їх більше не повторювати.

„Леся” — історія однієї дівчини — оповідання, з часів визвольних змагань 1918-19 рр., не містилося в загальних формах патетичної гльорифікації, з тієї простої причини, що фабула і його тло були „отаманія”.

Тут підкреслені різниці поміж „отаманською” ментальністю і бойовою дійсністю українського регулярного війська.

Дисонанси очевидні.

В оповіданні заторкнуті лише короткі фрагменти з тих часів, коли ідейні одиниці гуртувались для збройної боротьби за волю, а непогамовані амбіціонери компромітували і валили нашу визвольну справу.

Асоціційно насуваються порівняння з теперішнім і, з сумом стверджується, що „отаманія” не перевелася, вона далі існує, в багатьох наших громадах.

Прізвища в оповіданні припадкові.

А в т о р.

I.

Осінь 1918 року. На Лівобережжі розташувався окремий загін отамана Блискавки, який номінально був підпорядкований штабові Сірої Дивізії.

Отаман Блискавка, молодий ще чоловік, бувший прапорщик російської армії, людина з нарваним характером, з великими запасами хворобливої амбіції, вродливий, чорнявий, з таким же вусом, з неодмінною люлькою в зубах для поваги й козацького вигляду — був „незалежним” командиром відділу кінноти.

Кінний відділ, яких сто двадцять шабель, в жупано-свитках та чорних, синіх або червоних „шараварах”, залежно від уподоби, в білих, сивих або чорних баранячих шапках з різнобарвними шликами, виглядав — як мак на городі.

Дехто свої довжелезні шлики „браво” обмотував кругом шиї. Сам Блискавка одягався дещо відмінно. Він носив малинову „черкеску”, чорну шапку

з червоним як жар шликом та на плечах — чорну кавказьку бурку. Біля пояса блищав срібний кинджал, а за поясом — пістоля та ручна граната; при боці висіла шабля, а на шаблі нагай. Він схожий був на кубанця. Козаки звали його „батьком”, а він їх — „мої хлопці” або просто „головорізи”.

Блискавка почував себе отаманом суверенним, незалежним; у душі мріяв про геьманську булаву або щонайменше — про „комдіва”. Військова неписьменність не перешкоджала Блискавці мріяти — стати українським Наполеоном.

Тай не можна було робити йому за це поважних закидів — хіба ж він перший або останній спинався і пхався до влади в Україні: часи отаманії висунули на світ Божий не одного Блискавку — роїлось в Україні „отаманами”.

Всяких Блискавок, Громів та Хмар було повно, вони всі гуртом висотували „неньку” та „боронили” її один від другого. Щоправда, між ними, часом, траплялися добрі вояки або, ліпше сказати, ватажки, які могли б принести чимало користі, якби не зробили безліч лиха. Мало хто з них рахувався з правним Урядом УНР.

Отаман Блискавка поводився „по-січовому”: гуляв, пив з „хлопцями”, „різався” в карти і старався за всяку ціну бути популярним. У службі був суворий і гнівний — „в бісового батька”, і не один головоріз скуштував нагая або мордача за провину „дисциплінарну”, а часом шомпол діткнув не одного й понижче спина. . .

Отаман любив порядок. Під час урядування пана отамана охороняли два „хлопці”, які стояли на варті, в передпокою, біля дверей „кабінету”, озброєні до зубів: через плечі скорострільні стрічки,

за поясом пістолі та ручні гранати, в руках рушниці.

Вартівники мали грізно-переконливий вигляд. Побіч вартівників, на дзиглику стояло барильце горілки, а на цвяшкові, вбитому в барильце, висів „коряк” або просто кажучи, хохля до розливання борщу, на столі лежав калач.

Щоб дістатись на авдієнцію до пана отамана, треба було спочатку „закропитись сивухою” та закусити „чим Бог послав”, а потім і про діло починати.

— Такі то звичаї у нашого батька, — не раз говорили козаки.

Доручення штабу Сірої дивізії Блискавка виконував, так би мовити, для годиться, переважно ж робив те, що його братії було до вподоби.

Загін найбільше кохався в різного роду реквізиціях. Тут „головорізи” показували хрещеному мирові свої здібності. Ощасливлене такими вибриками населення, не раз зверталось до штабу дивізії з проханням припинити сваволю отамана, але на превеликий жаль, штаб був безсильний, щоб рішуче запобігти цьому лихові, і „головорізи” далі „спасали” Україну від ворогів.

2.

Одного разу у Блискавки з’явився відвідувач, якого досі у нього не було. Це була панна Леся, дочка видатного громадського діяча, гімназистка сьомої класи.

Струнка, середнього росту, темна шатенка, з великими сірими очима, над якими, на високому чолі, були кинуті капризні, підігнуті брови, що надавало обличчю легко здивований вигляд. А ледве припухлі

уста, готові до усміху, зарисовували веселе та бадьоре обличчя.

Велика аматорка кінного спорту, вона не раз показувалась на вулицях міста верхи на сивому коні. Леся любила понад усе свої кінні ескапади.

— Чи пан отаман є? — запитала вартівника, входячи до передпокою Блискавки.

Вартівники здивовано оглядали небуденного гостя.

— Я питаю, чи пан отаман є? — повторила питання Леся.

— Не глухі, чуємо, — відповів один з вартівників.

— Часом є, а буває, що й нема, — сказав другий, круглопикий, рудий, дивлячись з-під лоба на Лесю.

— Не розумію... — кинула нетерпеливо Леся.

— Ви ще багато дечого не розумієте, — обізвався перший.

— Не кожного пан отаман приймає... — додав рудий.

— А по якому ділу?

— Справа пильна... особиста, — була коротка відповідь.

Вартівники переглянулись.

— Пустить? — запитав перший рудого.

— Пустити. Мені що... — промимрив рудий.

— Пождіть, зголошу отаманові. З цими словами вартівник подався до кабінету отамана.

Леся почувала себе ніяково, залишившись сама при рудому кремезному козарлюзі, з розрубаною верхньою губою.

Це сам-на-сам тривало не довго. В дверях показався пан отаман і ввічливо, як тільки умів, попро-

сив Лесею до кабінету. Бажаючи бути оригінальним, показав рукою на барильце з горілкою:

— А може цього добра спробуєте?.. У нас такий звичай, по-січовому, і всіх обов'язує.

Про це та інші звичаї Леся вже чула, бо про отамана говорило ціле місто.

Ідучи в справі свого коня, якого реквізували „головорізи”, мала бажання „рознести” отамана, але побачивши в дверях красуня-козака дещо зм'якла.

— Коли такий звичай, то не годиться його ламати, — відповіла Леся і сміливо підійшла до барильця, не поспішаючи взяла коряк, зачерпнула горілки, випила, скривившись закашлялася і заїла кашлем.

„Хлопцям” така поведінка Лесі припала до смаку. Рудий криво посміхнувся розрубаною губою.

— Оце так по-нашому! — з захопленням скрикнув Блискавка і, показуючи на двері, промовив — прошу.

— От так баба, — пробурмотів рудий, коли зачинились за Лесею двері отаманового кабінету.

— Не баба, а козак, — додав другий.

— Ще батько оскомину наб'є. . .

— З такою дівчиною не трудно до гріха.

— От би пригорнув та поцілував, — ласо процідив рудий.

— Куди тобі з дівчаю губою. . . Дістав би на горіхи.

— Та й ти дістав би по мармизі, коли б наблизився до неї.

— Може б ти скуштував, а я, хвалити Бога, не рудий і губи маю цілі.

— Мовчи, песький сину, бо як копірсну в пельку, то й зубів не позбираєш.

Невідомо, чим би ця суперечка скінчилася, але в дверях показався отаман.

— Гаврило, — звернувся він до рудого, — поклич бунчужного.

— Вмить, батьку! — і рудий зник.

У кабінеті отамана провадилась розмова в справі реквізиції Лесиноного коня. Розмова спочатку набрала різних форм, але під вражінням, яке робили на себе, взаємно, красунь-вояк та вродлива панна, різкість чимраз дали лагідніла.

— Це ж обурливо, щоб вояки грабували своє населення, — говорила нервово Леся.

— Ви нас ображаєте, — боронився Блискавка, — це ж не грабунок, лише реквізиція для потреб військових. За реквіроване платимо. Ми мали наказ забрати всі сідла, які лише знайдуться.

— Сідла, але не коні. Прийшов по сідло, а забрав коня. Мій бідний Кажан, мабуть, голодний. . .

— Перепрошую, мої люди люблять коней і бережуть їх. . . і коли ваш кінь є дійсно у нас, то кривди йому не буде. При останніх словах Блискавка кинув довгий, закоханий погляд на Лесю.

Леся вдала, що того не помітила, хоч самій зробилось так тепло і хороше на душі.

— Це мені подобається: „коли ваш кінь є дійсно у нас”. . . — Припадково знайшовся у вашій стайні. . .

— Не хвилюйтесь передчасно, зараз все виясню і коника повернемо. Зрештою для вас. . . для вас зроблю все.

— Чому ж то так — для мене? — граючи сірими очима, спитала Леся.

— Бо знаєте. . . — Тут отаманові забракло відваги. — Бо ви мені дуже сподобались. . .

— Ще що вигадаете. . .

— Правду кажу. Ваша сміливість з коряком заімпонувала мені. . .

— Тільки те?

— Ні, не тільки те. То було початком, а тепер. . .

— Досить, — урвала Леся, — давайте скорше вияснимо справу мого коня.

— Зараз прийде бунчужний і все вияснимо. Хоч, правду кажучи, коні нам, ох, як дуже потрібні. . . В останнім зударі ми втратили шіснадцятєро коней.

Стук у двері припинив розмову. Увійшов бунчужний. Це був солідних розмірів дядько, літ тридцяти з хвостиком, широкоплечий, з великою головою на міцній шиї, червонощокий, з довгим, чорним козацьким вусом. При боці теліпалася шабля, за поясом дві ручні гранати, пістоль, а в руці нагай.

— До наказу, батьку, — гримнув козарлюга, аж шибки у вікнах забряжчали. Леся здригнулась.

— Слухай, Максиме, — почав поважно Блискавка, закурюючи люльку.

— Слухаю, батьку.

Струнка, середнього росту фігурка „батька”, в присутності такого „синка”, яким був Максим, не робила жодного враження, губилась. . . Знаючи це, Блискавка бундючився, додаючи своєму голосові басових нот.

— Скільки сідел було реквізовано в місті, на підставі останнього наказу?

— Сідел? . . зараз. . . — Максим дивився в стелю, ніби звідти вичитував число реквізованих сідел. Губи його щось шепотіли.

— Вісімнадцять.

— А коней?

— Коней?.. Яких коней?.. Ага. Так, так... одного шпачка привели.

— А пощо? Наказу ж такого не було.

— Так, не було... дійсно не було... Тепер добре собі пригадую, що не було.

— Так пощо ж коня взяли?

— Брали сідло... а воно так було до коня припасоване, як і кінь до сідла, що ніяк не можна було розлучити... .

— Правду говорить пан бунчужний, — несподівано встряла в розмову Леся, — кінь і сідло так до себе припасовані, що ніяк їх розлучити не можна, тому прошу звернути мені те й друге: без сідла їздити не могу.

Максим здивовано і зневажливо подивився на Лесю, а його лице якби говорило: „подивіться люди добрі і воно собі встряває в розмову”. І вголос вже додав: „Пхе, дивись”.

— Насамперед треба було ствердити, чи ваш кінь у нас, — сказав Блискавка, звертаючись до Лесі, а потім до Максима. — Де шпачок?

— Там, у нас.

— Почистити, осідлати й відвести на адресу, яку вкаже панночка. Цей кінь і сідло належать їй.

— От — туди до біса, пропав кінь... .

— Що ти там мимриш... — крикнув Блискавка і вдарив кулаком по столі.

Максим прижмурих очі, як віл, на якого замахується прутом дитина.

— Та я нічого... віддати — так віддати... згідно наказу, аджеж ми військо, — говорив Максим, дивлячись з-під лоба на „батька”.

Блискавка встав.

— Прошу, вийдемо на подвір'я, до стайні, і ви подивитесь, чи то ваш кінь. Добре? — спитав і окинув закоханим поглядом Лесю.

Максим добре підмітив погляд „батька”, прижмуричав одно око, обтер здоровенними пальцями носа і мугикнув про себе, мовляв, — розумію.

Леся погодилась на пропозицію Блискавки, і всі пішли до стайні.

В одній зі стаєнь Леся, дійсно, знайшла свого Кажана. Кінь, коли побачив свою паню, заіржав, наставив до неї свою розумну голову.

— Оце вам найліпший доказ, — говорила вродована Леся, — що коник мій.

Вона підбігла до коня, обняла його за шийку і поцілувала в м'яку замшеву губу. Кінь тихо іржав і тупав ногою.

Отаман і козаки задоволено приглядалися до такої сцени. Бунчужний Максим чухав потилицю: „Куди відправити коня?” — спитав він, дивлячись прихильніше на Лесю.

— Не треба відпроваджувати, я його сама заберу.

— А може б так?.. — почав Максим і урвав, дивлячись цим разом у землю.

— Що — „може б так?” — перепитала Леся.

— Не знаю, як пан отаман, — нерішуче тягнув у його бік Максим.

— Що там — „пан отаман?” — перебив Блискавка.

— Шкода коня, батьку, ну й панночки також... Воно б... Може б це якось інакше полагодить.

— Як інакше?.. — Блискавка почав помітно нервуватись.

— От, скажемо, щоб панночка пристала до нашого відділу. . .

— От, так, Максим! Чудесно! — гримнуло кілька козаків.

— Спокій! — крикнув Блискавка.

— Чого пельки пороззявляли?!

Всі притихли, напружено чекали, що скаже Леся.

Леся оглядала всіх і ніби зважувала — чи добре було б для неї таке товариство. Пропозиція щирого Максима видалась їй навіть можливою, захоплюючою, тим більше, що Блискавка, з першого погляду, впав їй в око.

— Але що вдома сказали б? — думала Леся. Та ба. Хіба це первина? До Лесиних вибриків дома вже звикли. А тут — стільки емоції. Бути в кінноті. . .

— Чи ви б хотіли мати таку козачку, як я, чи вас цікавить тільки мій кінь? — звернулась до Максима, хоч це питання, в душі адресувала до Блискавки.

— Звичайно, що хотіли б вас, ну й коня також — глянув на отамана Максим.

— Без коня неможливо, — додав один з козаків.

— Тільки не знаємо, як батько? — нерішуче говорив бунчужний.

— Просимо, батьку, просимо! — гукнули хлопці.

— Спокій! — крикнув Блискавка і пихнув люлькою. Коли ви поважно думаете пристати до нашого відділу, — звернувся до Лесі, — над цим можна подумати, але нам, власне, придалася б канцеляристка. Не знаю, чи ваші батьки на це погодяться?

— На канцеляристку я сама не погоджуюсь, —

відповіла Леся. Коли б вступила до вас, то лише звичайним козаком. Аджеж козачі жінки не раз доказували, що вміють володіти шаблею і пістолем. Я стріляти вмію, а рубати шаблею навчите. Правда?

— Слава, слава! От так баба! — загомоніли хлопці.

— Це просто золото, а не панночка, — захоплено проговорив Максим.

Леся все ще стояла біля свого коня. Блискавка з непогамованим захопленням вдивлявся в неї. Але крім Блискавки, ще пара молодих очей закохано слідкувала за кожним рухом і словом Лесі. Це був молодий козак Остап.

— Я бачу, що всі згідні прийняти мене до вашого відділу, тільки пан отаман чогось надумується.

— Я теж згідний, але цю справу треба обговорити. . . Прошу, вступіть до канцелярії і там про все поговоримо. Тим часом осідлати коня і привести під канцелярію.

3.

Уже минуло два місяці, як Леся перебуває у відділі Блискавки. Багато дечого змінилось. Відділ опинився на Полтавщині з окремим завданням і фактично нікому вже не підлягав.

Леся вже двічі брала участь у боях. Але, зрештою, Блискавка таки призначив її канцелярійною помічницею.

Гарно виглядала вона в козацькому жупані, широких козацьких штанах і маленьких, з підківками, чобітках. На підстриженій голові пишалась надіта „набакир”, з чорним шликом, шапка. Лице опалилось і змужніло. З Лесі зробився гарний козачок,

— тільки дрібні руки, малі ніжки та високі груди під жупаном зраджували козака.

Для Лесі і Блискавки ці два місяці промайнули, як дві години. . . Промайнув і той перший чар та захоплення, які часом, не раз в'яжуть людей цілком собі різних, з різними поглядами та ідеалами.

Пристрасть минула, рожеві окуляри, як полуда, злетіли з очей, а дійсність висунулась на перше місце. Уже третій день, як Леся не встає. Гарячка минула, але після перестуди, вона мусить ще пару днів залишитись в ліжку. Лікує її Остап, старший писар відділу, — бувший вельдшер — „земської больниці”, а тепер Лесин зверхник по канцелярії.

У широкому, вигідному фотелі, біля ліжка Лесі, сидить Блискавка і пихкає, як то належить отаманові, люлькою.

У кімнаті тиша. Через заморожені шибки вікна багровим промінням проглядало заходяче сонце.

— Спиш? — недбало кинув отаман.

Відповіді не було.

Блискавка встав, відіпхнув ногою фотель і пройшовся по кімнаті. Потім нагнувся над Лесею і пихкаючи люлькою, довго вдивлявся в поблідле лице дівчини.

Леся закашлялась.

— Прошу тебе не курити наді мною, аджеж бачиш, що мені шкодить.

— Перепрошую. — З цими словами Блискавка підійшов до печі, відчинив дверчата і витрусив туди свою люльку.

Походив і знову сів у фотель. Якийсь час сидів, розглядаючи кінчики своїх чобіт.

— Знаєш що, Лесею, — почав Блискавка, — ми вже довший час живемо з собою, як чоловік і жінка.

Це не таємниця і для моїх хлопців. Якось воно не підходить, щоб отаман возився з коханкою.

— Ха-ха-ха! То втопи мене, як Стенька Разін, втопив свою коханку, — саркастично вставила Леся. Це личить панові отаманові.

— Без жартів, Лесю.

— Без жартів. Я в кожній хвилині можу залишити твій відділ.

— Не в тім річ і не для того я це говорю, щоб позбутись тебе. Навпаки, я пропоную тобі одружитись зі мною. . . Я тоді влаштую тебе денебудь, бо ж незручно тобі увесь час їздити з відділом.

— Дякую за честь, не скористуюсь з такої привабливої пропозиції.

— Чому ж бо? — Блискавка встав, почав нервово ходити по кімнаті.

— Чому? Хочеш знати правду?

— Хочу!

— Отже слухай. Я, як грач, кинула все на карту і програла.

— Не розумію.

— З першої зустрічі я так захопилась тобою, що кинула гімназію, дім, батьків і полетіла в твої обійми, як метелик летить на світло. Світло те, той вогонь, мене попик, але не спалив. Я покохала молодого українського отамана, який боронив волю свого народу. Але коли отаман, те моє світло, той огонь, спалив мої крила, то мені все ж ще лишилась голова і ноги: я можу ще думати і відчувати, й ходити. Я пізнала „пана отамана” з другого боку, я мала сміливість заглянути за поріг мого щастя і побачила там темну безодню. . .

— Досить! Прошу говорити ясніше.

— Ясніше? Прошу. Ти і твій відділ не йдете від-

вертим шляхом. Ні, ви пішли крутими безідейними доріжками. . . безславними.

— Дивіться, яка мудра! Молоко ще на губі не обсохло, а хоче мене вчити.

— Навіщо ж нам сваритись, нехай кожен іде своєю дорогою. Наші дороги різні.

— Чому різні? І що я такого ганебного роблю?

— Що? Багато. Я дівчина, але міркувати логічно можу. Отже твій загін не впорядкований по-військовому. Традиції козачі тепер не підходять — коли їх шаржують. Ти замість того, щоб впровадити дисципліну людську, шомполуєш своїх людей, а з ними ж і п'єш, гуляєш і тим самим губиш свій авторитет та цілу справу.

— Я мушу так робити. Я мушу старатись про вироблення собі популярності, бо в теперішній революційний час без популярності годі вибитись в люди.

— А ти, конче, хочеш вибитись в люди?

— Не задніх же мені пасти — чим я гірший від других.

— Не час тепер себе випихати, треба гуртом, спільними силами, нашу справу просувати вперед.

— Дякую за мораль. Прошу це лишити для себе, я вже якось дам собі раду. Розумієш?

З цими словами Блискавка хутко вийшов, тріснувши за собою дверима. Леся знерухоміла і, якби сховалась — скулилась сама в собі. Лежала тихо і думала свої гіркі думи. Знала з досвіду, що ці розмови ні до чого не допровадять. Блискавку можуть змінити не її слова, а якась інша, залізна сила, яка б його нагнула, здушила так, щоб він, задихаючись, висолопив язика. Лише така сила могла б змусити

„отамана” сто двадцяти шабель, робити те, що йому буде велено.

Так міркуючи, Леся почула легкий стук у двері. „Прощу”, — тихо промовила і витерла сльози.

Увійшов Остап Куриленко. Мало хто у відділі знав прізвище Остапа, називали всі його просто по імені, часом додавали „хвершал”.

Була це дивна і неfortunна людина. Скінчив фельдшерську школу, самотужки готувався до матури, але не встиг приготувитись через війну. На війні був при якомусь польовому шпиталі. А тепер у відділі Блискавки виконував різні функції: був старшим писарем, як його називали — „начальником штабу” і разом з тим відділовим „лікарем”.

— Як же здоров’я моєї пацієнтки? запитав, входячи, Остап.

Леся усміхнулася і подала Остапові руку. Той, сквапливо, підніс руку до уст, поцілував довгим поцілунком.

— Не треба так. . .

— Чому ж ви така недобра? Ви ж знаєте, що для мене. . .

— Знаю, знаю, мій дорогий Остапе, що ви мене любите, що без мене. . .

— І нащо ви глузуєте? . .

— Ні, ні, Остапе, я не глузую. . . З таких добрих душ гріх було б глузувати. Лише після того, що ви колись мені сказали, я не хотіла б бачити у вас закоханого, а лише мого доброго приятеля, брата. Ви стільки зробили для мене доброго, що я б не хотіла, щоб між нами була якась тінь.

— Добре, панно Лесю, добре, — все буду робити, що ви захочете, але. . . кохати вас і ви мені не

забороните. Цього ніхто не зможе мені заборонити. Отож, більше цілувати вас у руку не буду. . .

— Не гнівайтесь, Остапе, ви ж знаєте, що я тепер переживаю. Ви собі не можете уявити, як тяжко розчаруватись в людях, та ще в тих, яких так кохалось. . .

— Прошу, зміряємо температуру. Остап вийняв термометр і подав Лесі.

У кімнаті настала тиша. Остап дивився у вікно і барабанив пальцями по шибі.

— А знаєте, Остапе, що до мого розчарування у великій мірі спричинились ви. . .

— Прошу тепер, панно Лесю, лежати тихо.

— Я вже мовчу, лише додаю, що на багато речей ви відкрили мені очі, показали закулісове життя відділу.

— Поговоримо пізніше, а тепер кілька хвилин спокою, — і Остап знову відвернувся до вікна.

Температура була підвищена.

— Що сталось?

— Я мала візиту Блискавки і неприємну з ним розмову.

— Нещастя з цим отаманом.

— Сідайте, Остапе!

Остап сів і задумався.

— Чого ж ви так зажурились? — спитала Леся.

— Немає чого радуватись.

— Як то — немає? . . . Через два — три дні видужаю, знову поїдемо верхи Ворсклу оглядати. Покажете мені те місце, де колись Карла шведського в ногу ранили. . .

— Я волів би переправитись через Ворсклу, та вже й не вертатись до Блискавки. А куди? Куди? Знаєте, що, панно Лесю, кидайте це все. Ви ж самі

переконались, куди ви дістались; кидайте та геть звідси тікайте.

— Але ж куди, питаю вас, куди?

— До Сірої дивізії. Це одна з найкращих регулярних частин нашої армії, де є повний порядок і людська дисципліна. Там старшини і козаки знають, за що б'ються і за що умирають. Там є один мій товариш, він примістить вас при канцелярії, буде вам добре. До батьків вертати не можете, там уже большевики. Я хочу вам добра.

— Знаю, Остапе, знаю, що хочете мені добра. Я подумаю і тоді поговоримо.

Остап встав.

— Посидьте ще.

— Мушу йти, бо треба дещо викінчити в канцелярії.

— Що ж там такого спішного?

— Треба зробити списки на платню для козаків. Може цим разом вдасться самому скочити до штабу по гроші, щоб знову не було такого посміховиська, як останній раз.

— Що ж таке сталося?

— Минулого місяця приїхав зі штабу Сірої дивізії скарбник, привіз для козаків гроші, платню, та й питає: „Де є пан отаман — треба, щоб розписався за прийняті для відділу гроші?“. Вартівник каже, що отаман надворі, біля стайні. Скарбник пішов шукати отамана. А „пан отаман“ в той час бавився в малу купу з „хлопцями“.

„Я мушу старатись про вироблення популярності“... — пригадалися Лесі недавно сказані слова Блискавки.

— Ганьба! — обурено викрикнула Леся і затулила долонями лице.

4.

Був третій день Різдва. Блискавка заповів гулянку. Отаманські гулянки відбувались на краю містечка, в хаті молодої вдови, перекупки Насті, любки отаманової.

Настя, покликавши ще двох дівчат до помочі, пекла їй варила для гостей так, щоб то „не попасти лицем у болото”.

На шосту годину увечорі гості мали зійтися. Великий стіл посеред хати був накритий білою скатертиною, уставлений різним печеним і вареним та м'ясивом. На середині столу лежав на великому деку засмажений, з доброю начинкою, підсвинок, далі — кілька печених гусок, а ще далі схаб.

Хліб, накраяний величезними скибками, громадився великою купою на столі. По столі були розложені тарілки, вилки та ножі. Проти кожної тарілки стояли шклянки та чарки, хоч чарками мало хто користувався. На долівці під стіною стояло двоє барилець: одно з пивом, а друге з горілкою. З боку, під вікном, був ще приготовлений маленький столик, накритий білим папером, для гри в карти.

Настя закінчувала смажити рибу, а Явдоха, одна з дівчат, дебела собі дівчина, якраз вносила холодець, коли це відчинились двері і увійшов Іван Перекотиполе. Це був веселий хлопчина, літ двадцяти п'яти. Перед вступом до відділу десь дякував, вчився колись в духовній школі, але до семінарії не добрив. Мав гарний голос, тонкий вус, чорні брови і все те, що потрібно для молодого „головоріза”. На всіх гулянках „головорізів” він був розпорядчиком і господарем.

— Добрий вечір, Настуню! — Іван підійшов до Насті, подав їй руку, обняв і притулив до себе.

— Та йдіть геть, бачте, що стою біля вогню — ще попечетесь.

— Пророк Данило в огненній печері був і то не попівся.

— То ж пророк, а ви головоріз.

— Ех, якби не Явдошка, то ще поцілував би вас Настуню.

— Я не перешкоджаю, цілуйтесь, — обізвалась Явдоха.

— Ах, ти ж моя, качечко кругленька, — Іван підскочив до неї і вщипнув її.

— Ой, лишенько, — маніжно ойкнула Явдоха, — мало холодцю не впустила.

— Холодець хай буде холодним, а біля вас, мої жіночки, як бачу, можна погрітись.

— Спізнались, Іване, коло нас вже інші гріються, — самовдоволено кинула Настя.

— До пекла ще ніхто не спізнався, а жінки — то „дьявольське навожденіє”. Ксенцю! — звернувся він до чорнявої дівчини, яка в кутку, біля печі, перетирала начиння, — чого ж бо ти, куріпочко, дивишся в землю?..

— Начиння перетираю — на начиння й дивлюся, — промовила Ксеня і чогось почервоніла.

— Кидай, Ксеню, начиння, треба ось горілку в пляшки поналивати.

— Настя казали начиння чим скорше приготувати. . .

— Иди, іди, Ксеню, поможи панові Іванові, — начиння ми самі приготуємо.

Ксеня обтерла руки, кинула на припічок рушник і почала помагати Іванові наливати горілку до пляшок.

Обоє сиділи перед барильцем навпочіпки і на-

ливали пляшки. Іван при тій okazji ковтнув з пів пляшки та пропонував Ксені „вкусити з дерева познання добра і зла”. Ксеня пригубила й скривилась.

— Гірка та пекуча. Цур тій горілці.

— Нічого, Ксеню, на тім світі будемо смолу пити, треба привчатись.

— Привчайтесь, — я смоли пити не буду.

— Бач, яка свята. . .

— Авжеж.

— З козаками цілується, а святу вдає.

— Коли я цілувалась? Коли?

Іван несподівано обняв і поцілував Ксеню в самі уста.

— А от коли. . .

Ксеня пхнула Івана, аж той сів, розхлюпуючи горілку. Всі почали сміятись. Іван, сидячи на землі, з докором говорив: „чи ж не шкода драгоцінної влагі”?

У цю хвилину на порозі показався Зарвихвіст, старший „головоріз”, бувший унтерофіцер, кінногвардійського полку, свого часу частенько сидів у арешті за „буйнає і неукратімає паведеніє”. У Блискавки командував чотою.

Побачивши Івана на підлозі, загоготав голосним, дерев'яним сміхом на всю горницю і промовив: „Ой, що ж то за шум учинився, що Іван на підлозі опинився?”

— Хвалити Бога, що ви прийшли, Калістрате Спиридоновичу, бо пан Іван тут таке виробляє. . . дівчат цілує, всіх чіпає. . . — говорила, посміхаючись Настя.

— „Доброе ваше сказаніє, а за гріхи прийму наказаніє”, звернувся до Насті, як йому здавалось, по-вченому, Іван і піднявся з долівки.

Майже одночасно з Зарвихвостом увійшло ще кілька „головорізів” із „штабу” Блискавки. В хаті зробилось гамірно. Почали говорити, зачіпати жінок, сміятись, жартувати. Запахло махоркою.

— У нас в кінногвардійському полку був ротмістр, так він говорив: „не аставають проступков без взисканія”, — цідив Зарвихвіст, — отож, пані Насте, що маємо вчинити Іванові за його проступки проти жінок?

— Вчиніть так, якби вчинив той ротмістр, про якого оповідаєте, — відповіла Настя.

— Ха-ха-ха! — зареготав Зарвихвіст. Кажете, вчиніть так, як той ротмістр? Та він не був злий чоловік. Ото бувало котрийсь провиниться, проштрафиться, значить, от він покличе того „бездельніка” до себе і почне: „Ти батька маєш?”

— Так точно, вашаскородіє.

— А маму маєш?

— Так точно, вашаскородіє.

Отож каже ротмістр, вимахуючи пальцем перед носом „бездельніка” — „батько твій, просто-напросто, сволоч, мати твоя, просто-напросто, сволоч і ти, просто-напросто, нічого більше, як сволоч”. І все. Висповідав і пустив. Хороший був чоловік.

У хату ввійшов Максим Колупайло, бунчужний відділу.

— От і Максим. . . Здоров, Максиме! Що чувати на фронті? — посипались голоси.

Максим мовчав. Поважно обтер мокрі від морозу вуса, поправив шаблю і почав з кожним здоровкатись, висовуючи наперед свою здоровенну, як добрий карась, долоню. Щойно після цієї церемонії відповів: „на фронті все в порядку — наші відступають. . .”

— Я чув, що в цих днях відходимо десь під Коростень, — сказав один з присутніх.

— Дурне ти чув, — безапеляційно зазначив Максим, — покищо немає жодних розпорядків.

У хату, засапавшись, убіг Андрій Черепок, молодий хлопець, який колись посварився з п'ятою клясою гімназії, схожий скоріше на жінку-панянку, ніж на „головоріза”. Це був осаул (ад'ютант) пана отамана. Він похапцем оглянув усіх.

— За п'ять хвилин прибуде отаман, — випалив Андрій.

— Гаразд, — сказав Максим.

— Отаман, так отаман — між нами не є пан, — важно промовив Зарвихвіст.

— Бог не видасть, свиня не з'їсть, — додав Підвечірок, командир другої чоти, славний імітатор птахів та звірів. При цій okazji Підвечірок загарчав, досить вдало, псом, що викликало загальне задоволення у присутніх.

Черепок, сповістивши про прибуття отамана, підійшов до Ксені, привітався і почав щось шепотіти. Ксеня усміхалась і червоніла.

Аж ось увійшов і сам пан отаман, у малиновій черкесці, кавказька бурка звисала з плечей. Срібний кинджал бовтався на поясі, з правого боку пістоль, в руках нагай. Отаман був поважний, пихою підбитий. Стояв посеред хати, як гетьман на раді. Оглянувши всіх „орлиним поглядом”, Блискавка, якби знічев'я, привітався: „Здорові були, хлопці”!

Настя при цій okazji обтерла губи фартушком, ніби збиралась цілуватися з паном отаманом. Явдоха, що стояла біля печі і длубалась, чомусь перестала длубати і задивилась на отамана.

Отаман пройшов на почесне місце. Черепок під-

скочив і допоміг отаманові зняти бурку. Отаман сів і почав поважно набивати люльку. Іван, Ксеня та Черепок почали наливати коряки.

Коли вже всім було налито вщерть, Іван, який був першим „орателем” у відділі, підняв чарку.

— Ні один волос не впаде з голови чоловіка без волі Божої, — почав Іван, — кому судилось утопитись, той не вмере на суходолі. Отак невідомо, що судилось нашому відділові. Я підношу коряк за наше майбутнє, за нашу славу. Я бажаю, щоб відділ, під мудрим керуванням нашого батька-отамана розрісся в дивізію, та що там — у дивізію, в армію, на чолі з нашим проводирем, паном отаманом. Слава отаманові!

— Слава, слава! — відгукнулось у хаті.

Отаман задоволено усміхнувся і всі вихилили коряки.

Іван, показуючи на стіл, протягнув голосом протодиякона: „Благослови, батьку!”

Усі взялися їсти з таким завзяттям, ніби три дні хліба не бачили. Жінки звивались, як в’юни: то прибирали з столу, то знову щось подавали. Іван захочував пити: „Человек бе на двох ногах, Бог трійцю любить, хата на чотирьох кутах стоїть, на руці ж п’ять пальців. . .

Коли перший голод і спрагу заспокоїли — почали співати, або точніше, дертись, підпитими голосами:

„Ой, зійшлися всі бурлаки
До одної хати,
Тут нам мило, тут нам любо
В журбі заспівати. . .”

Час від часу Настя підтягала своїм сильним сопрано.

Коли вже допились до „сорок мучеників” — у хаті було, як на ярмарку, бракувало ще кози з циганом.

Максим Колупайло і Калістрат Спиридонович Зарвихвіст, взявшись за плечі, пританцьовували та підспівували: „Журавель, журавель. . .” Двоє інших головорізів, обнявшись, сиділи на лавці і тягли: „Ой, куме, куме, добра горілка, випиймо куме, ще й з понеділка. . .” Так доспівались до середини, бо вже як вийшло на четвер, то один зсунувся з лавки і впав під стіл, другий, що підтримував товариша, стратив рівновагу і теж повалився на землю.

Лежачи на своєму товаришеві, безнадійно промовив: „Не трать куме сили, — спускайся на дно”.

Біля Блискавки відбувалась зворушлива сцена: на колінах перед отаманом стояв Підвечірок і цілував батька отамана в руки та коліна, а отаман цілував „сина” в голову, благословляючи нагаєм, замість булави, в далеку дорогу на Царгород. Це так виглядало жалісно, що Настя з Явдохою, аж сльози витирали.

Після „отаманського благословення” Підвечірок, похитуючись, поплентався цілуватись з Явдохою, а отаман, прижмуривши очі, масно дивився на Настю.

На другім кінці хати Іван оповідав двом п'яним „головорізам” про „согрешеніє” Адама в раю. „Головорізи”, очевидно, не дуже вірили в існування раю, бо й не розуміли, про що плете оповідач — вилупивши очі, дивились на Івана, як баран на нові ворота.

На припічку, притулившись, сиділи Ксеня з Андрієм. У Андрія, на широкому ремені, через шию, висіла гармонія.

Підвечірок, вмоствившись за мисником, у кутку, перейшов з тону мінорного на веселий та почав бавитися в лоскотки.

Серед загального гамору, несподівано почувся різкий крик Явдохи. Підвечірок, який випив лишнього коряка — почав дуріти. Він став „на чотири” і старався вдавати пса: пищав, гарчав, а потім почав кусатись. Явдоха кричала, старалась утекти, а Підвечірок гавкав і хапав її за литки. Коли Явдоха вискочила на піч, Підвечірок кинувся до Насті. Настя встигла вискочити на тапчан. Підвечірок поліз за нею. Настя скочила на піч, а Підвечірок, знесилившись, розтягнувся на тапчані та й захріп.

Отаман покликав Андрія.

— Забрати цю свиню з тапчана, — а потім, показуючи під стіл, додав, а тих двох витягнути з-під столу та викинути з хати. — Свині.

Андрій кинувся виконувати наказ.

— Всі ми свині, батьку, — озвався, сидячи за столом, Зарвихвіст, — Правда, братці? — всі ми свині, — тягнув п'яним голосом Зарвихвіст, і батько свиня... За те, що поробив нас свиньми...

— Мовчи, дурню!.. Що це ти розп'явся, — грізно, як міг по-п'яному, крикнув „батько”.

— Чого мовчи? Сам мовчи та диш, а от тобі батьку книш, — при цих словах Зарвихвіст показав отаманові здоровенну дулю.

Отаман скочив і замахнувся на Зарвихвоста нагаєм. „Ах, ти наволоч”, — зашипів Блискавка.

У цей мент до Блискавки підбігла Настя: пухкими руками обняла його і міцно притулилась, заглядаючи йому в очі.

— Наволоч! — кинув ще раз Блискавка і тяжко опустився на крісло.

— Просто-напросто-сволоч, — говорив наш ротмістр... так той хоч говорити умів, — сказав Зарвихвіст, сплюнув, махнув рукою і пригорнув до себе Явдоху.

Дехто виводив Підвечірка, а дехто витягав з-під столу „штабових” приятелів.

Настя, заспокоївши „батька”, крикнула до Андрія: „Андрійку, давай гармонію!”

— Гаразд, вже граю.

— Добре, Насте, добре, — залунало навкруги, — затанцюй нам, розвесели душу козацьку.

Андрій вшкварив козачка. До Насті підійшов „кандібобером” Іван.

Почався танок. Хоч і підпиті були танцюристи, але танцювали легко і з життям. Іван садив навприсядки, а Настя вибивала навкруги нього дрібушечки.

Всі з захопленням приглядались.

Максим вибивав такт у порожнє, від підсвинка, деко. Хтось підхопив Ксеню, а хтось Явдоху і все понеслось, притупуючи, вигукуючи, в шаленому ди-кому танці.

Раптом Андрій урвав. Мокрі від поту танцюристи, з червоними обличчями, відсапували та обтирали піт з надхненних лиць. Деякі порозпинали жупани та сорочки. В хаті було душно.

Блискавка дав знак і жінки почали збирати з столу.

Настя знала з досвіду, що тепер наступить її танок.

Андрій перебирав клявіші і давав відпочинок пальцям. Коли жінки упорались, Блискавка звернувся до Насті: „Ану, покажи тепер, як ти гуляєш!”

Настя засоромилась і почала відмовлятися. То-

ді Максим підхопив Настю на руки, підняв угору і поставив на стіл.

Андрій вдарив гопака.

Настя, взявшись у боки, обвела всіх очима, як би зміряла глядачів, притупнула і почала танок.

Блискавка напівлежав у подушках, на тапчані, і, як падишах, любувався своєю коханою. Бачив, що Настин танок зробив враження на присутніх, йому було приємно відчувати, що ця молодичка належить йому. Вона, оця пристійна, жвава перекупка — його любка, і тільки його. Нехай би хто відважився її зачепити, падишах Блискавка зітер би того в піл і розвіяв по вітру.

Максим сидів біля самого столу і слідкував за кожним рухом. Насті. Він ледве тримався на табуреті, часто хапався за стіл, щоб не впасти. Лице у Насті горіло, як мак на городі, городська зачіска гарно обрамляла високе чоло. Гнучка постать, вихилялась в ритмі танку, притупнула ніжною, закрутилась, і зачудовані „головорізи” побачили надпрограмі речі.

Настя стала.

— Браво, слава, біс! Гі-га! — заревіло в хаті, аж шибки у вікнах задрижали.

Блискавка встав, підійшов, погойдуючись, до столу, зняв Настю, посадив біля себе на тапчан, обняв і міцно поцілував.

— Слава батькові! Слава Насті! — ревіли голося.

Зарвихвіст так захопився танком, що вхопив із столу пляшку і луснув нею об землю з такою силою, що вона розлетілась на кусочки. „Головорізи”, побачивши добрий приклад старшого, почали, не-

милосердно, бити посуду. Кругом аж гуло від реву та брязкоту.

У цей час, як у Насті котилась гулянка, під віконцем, від саду стояло двоє молодих козаків з відділу Блискавки. Вони пильно приглядались до всього, що діялось в хаті.

— Хто вона така? — спитав нервово один з козаків, коли Настя кінчила танок.

— Звичайна собі перекупка — бублейниця, відповів другий.

— Та це та... кохана Блискавки?

— Добре танцює, — жвава. Мабуть такі йому до вподоби.

— Куди бик навик, туди його й тягне.

— Так, достойна компанія. Дуже добре, що бачу це все на власні очі.

— Тепер хіба зможете без вагання прийняти рішення.

— Так, Остапе, дякую вам, що згодні бути моїм провідником, — сказала Леся і стиснула руку Остапа.

Два молодих козаки під вікном Настіної хати були — Леся і Остап.

Леся, довідавшись про гулянку Блискавки, упросила Остапа, щоб показав їй хату Насті і уможливив подивитись, що там діється.

Остап виконав бажання Лесі, а підкуплена Ксеня відслонила, ніби ненароком, віконечко біля печі, що виходило в сад.

— Я гадаю, панно Лесю, що досить бачили, ходім вже звідси.

— Ні, ні, Остапе, ще хвилиночку. Чим більше побачу, тим легше мені буде рішитися. Ще одну хви-

линочку. Вона, притягнувши Остапа до себе за руку, притулилась до нього плечем.

За таку ласку Остап згодився б простояти тут до ранку.

Гулянка продовжувалась.

Після танку Іван п'яним голосом під акомпаніамент почав приспівувати, наслідуючи дяка-бакаляра.

Якийсь козарлюга схилився на стіл і, підперши голову руками, гірко плакав, приговорюючи: „Братці мої любі, чи ви знаєте, що у Дениса голова лиса?..

Явдоха, з обв'язаною литкою, злізла з печі: „І чого ж бо ви плачете?”

— Як чого? Денис лисий, мати померла, а батько утопився — бідний я сирота безпритульний... Тим часом Зарвихвіст приготував столик до гри в очко.

— Ну, що ж, батьку, вдаримо?

— Вдаримо, — згодився Блискавка. Зарвихвіст поставив „сто карбованців”.

— На всі, — процідив крізь зуби Блискавка.

— Так його, по пузі, — обізвався Максим, який встиг випросити у Насті квартиру квасу і дещо протверезився.

— Карту, — звернувся Блискавка до Зарвихвоста.

— Кинь, карасю, і мені карточку, — попросив Максим.

Блискавка помалу відкрив карту за картою — шіснадцять.

Зарвихвіст відкрив всі карти зразу — сімнадцять.

Блискавка програв. Запахав люлькою і вдарив

ще раз на останні. В другому колі Блискавка програв ще двісті карбованців.

— Нашого батька дівчата люблять, — жартував Максим.

— Годі! — сказав Блискавка і, звертаючись до Насті, додав, — дай, Настуню, чогось напитись, та гони вже гостей з хати.

— Так як же це, батьку, обізвався Максим, — пасуєш?

— Гай, гай, та ще й зелененький, — в'їдливо вставив Зарвихвіст, — поганого маємо отамана — так скоро вичерпався. . .

— Мовчи, хаме, крикнув Блискавка.

Настя, знаючи з досвіду, чим такі розмови кінчались, швиденько кинулась до Блискавки: „Мій хороший, не треба. Хочеш, так я тобі позичу, пограй ще.

— Блискавка, взявшись за пістоль, стояв і хитався. Він щось думав.

До нього підійшов Максим і почав щось шептати. Блискавка, ніби пробудився зі сну. Подивився з-під лоба на Зарвихвоста і буркнув: „Чорт з тобою, іншим разом поговоримо. Дай, Насте, чогось напитись”.

Настя побігла виконувати бажання Блискавки, який тим часом сів за стіл.

— От що хлопці, — сказав понуро Блискавка, — панна Леся моя? — Що? Питаю ж вас — панна Леся моя, чи не моя?

— Та ж твоя, батьку. . .

Настя впустила склянку з квасом, Блискавка глянув, усміхнувся і тягнув далі: „А коли моя, так її кінь з сідлом теж мої”.

— Так, так, правду каже, — підтакнули хлопці.

— Отож, ставлю коня і сідло.

Зарвихвіст аж підскочив від задоволення: „Оце так батько — слава!”

— Слава, слава! — гуділо в хаті.

— Скільки це буде на гроші? — спитав Блискавка, звертаючись до всіх.

— Тисяча карбованців.

— Тю на тебе... Де ж таки, за доброго коня з сідлом — тисячу.

— Щонайменше три тисячі, — пояснив Максим.

— Згода, згода, хай буде три тисячі, — ревіло в хаті.

Блискавка звернувся до Зарвихвоста: — „Чув, Калістрате, — три тисячі кладу на стіл. Подужаєш?”

— Подужаю... Б'ю по всіх трьох.

Давай, батьку, карти.

У хаті зробилось тихо. Хлопці й молодіці обступили столик.

Зарвихвіст сидів блідий. У Блискавки дрижали руки, хоч він вдавав спокійного. Зарвихвіст глянув у карти і викинув на стіл, кажучи — дев'ятнадцять.

Блискавка відкрив свої — сімнадцять... .

— Що ж... програв, — процідив крізь зуби Блискавка. Бери коня, — чорт з ним. Настя уважно слідкувала за всім і коли Блискавка програв, піднесла йому склянку добре заправленої горілки.

Блискавка з приємністю випив і промовив: „Досить! Гайда, хлопці, спати!” Хлопці знали, що тепер з батьком не варто жартувати, усі поволі потяглися з хати.

Леся, що увесь час стояла під віконцем, раптом відвернулася.

— Остапе, дорогий мій, ходім відціля, ходім,
— вона взяла Остапа за руку і потягла за собою.

Вони пішли городами, щоб не зустрітися з гістьми Насті. Гості розходились, голосно базікаючи по-п'яному та співаючи на всю вулицю.

— Яка підлість, яка страшенна підлота — про-
грати в карти чужого коня, — говорила, ідучи Леся.

-- Мерзотник, — прошепотів Остап і поблід від зворушення.

— Що ж тепер буде?

— Ходімте, забирайте свої речі і на двірець.
Напевно вранці знайдемо потяг до Києва.

— Добре. Я лише загляну до стайні, хочу попрощатись з Кажаном.

— Не радив би попадатись на очі козакам.

— Так, але ж зрозумійте, що не можу відійти,
щоб не глянути востаннє на мого коня. Я ж люблю
його, як рідного.

Остапові нічого більше не залишалось, як по-
годитись з бажанням Лесі, хоч дуже йому хотілось,
чим скорше вибратись з остогидлого відділу.

За яких п'ятнадцять хвилин вони були біля стай-
ні.

— Стій, хто йде? — озвався вартовий.

— Свої, — відповів Остап.

— Що за свої? Тут багато швендяє всякої наво-
лочі... вартівник клацнув замком кріса.

— Остап лікар і панна Леся... Хіба не впізнав?

— Чого тут блукаєте поночі?

— Панна Леся хоче пройти до свого коня.

— Вночі? Що сталося?

— От так, вертаючись з гулянки, від пана ота-
мана, забажалось дівчині поглянути на коня.

— З гулянки? Що, вже кінчилась, розходяться?

— Кінчилась.

— Понапивались, як свині, а щоб сюди прислати чарчину. . . Трясця йому в пельку. Дай цигарку.

— На варті будеш курити?

— Зараз зміна, як змінює, то й закурю.

Остап всунув йому пару цигарок у руку і чим скорше пішли до стайні.

У стайні блимала ліхтарня. Біля дверей, спершись об стіну, куняв черговий. Коли відчинились двері, він підняв голову і здивовано глянув, але Остап перший звернувся до нього.

— Ми на хвилинку. Панна Леся хоче глянути на свого коня.

Кінь почув присутність своєї пані й тихо заіржав. Леся підійшла, погладила коня по спині, а потім міцно обхопила його руками за ший. Кажан тикав мордою до кишені Лесиноного жупана, шукаючи цукру або хліба. Леся ніжно гладила коня по ший.

— Бідний мій конику, лиха доля змушує мене покинути тебе назавжди. Не гнівайся, не моя воля, не моя сила. . . Леся схилилась на ший коня і гірко заплакала.

Кінь був здивований такою поведінкою пані, насторожив вуха і розумними очима вдивлявся в неї, ніби хотів довідатись, що сталося. До Лесі підійшов Остап і легенько дотикаючись її плеча, промовив: „Панно Лєсю, пора”.

5.

Україна була у війні. Комунікація функціонувала несправно. Потяги ходили цілком випадково. Тому на двірці в Лубнях згромадилось багато людей. У почекальні та перед касою було повно клунків, валізок, кошиків тощо, а на тих клунках і на

підлозі в різних позах сиділи, лежали й терпеливо вичікували подорожні вимріяного потягу, яким можна було б дістатись до бажаного місця. Недалеко багажної каси, в притемненому кутку, стояла пов'язана хусткою, одягнена в стару темносіру кохту, дівчина. Біля неї стояв хлопець у свитці і старому картузі, насуненому на очі. Обое тихо розмовляли: — О сьомій рано відходить? — питала дівчина.

— Якщо нічого не перешкодить, — відповів хлопець і боязко оглянувся.

Ці двоє були Леся й Остап. Вони мандрували, або вірніше тікали до Бердичева, де був розташований штаб Сірої дивізії. Тікали від „головорізів”, де зазнали стільки наруги особистої і загальнолюдської.

Цим разом нашим утікачам пощастило. Десь біля восьмої години прийшов потяг. На двірці все, що було живе, заворушилось і почало пхатись на перон. Піднявся крик, вереск, почувалася лайка.

Остап і Леся з невеличкими клунками пропхались до вагону особового. На щастя звідти виходили люди. Пропустивши висідаючих, наші мандрівники втиснулись до вагону, та й ще зайняли сидячі місця.

У переділі крім Лесі і Остапа було ще кількох людей: біля вікна сиділа бабуся з невеличким клунком на колінах, у руці тримала білет, напроти бабусі вмовстився селянин у новому кожусі, від якого несло кисло душним запахом шкіри.

Селянин, літ під п'ятдесят, у сивій, смушевій, шапці, з довгими вусами, пригадував козака з Лугу. Він жував паляницю з салом; кожен шматок сала, методично, відкрюював ножиком, що звисав у нього з кишені на ремінці, оглядав його зо всіх боків і

клав, поміж довжелезні вуса, до рота. Крім сала і паляниці його, здавалось, нічого більше не обходило на цілому світі. Побіч дядька в кожусі, сіли Остап і Леся. Напроти якийсь добродій в бронзовому пальті і старому студентському картузі, з рябинками, від віспи, на лиці. Ще далі розвалилось двох залізничників.

Потяг рушив і покотився досить скоро, сопучи та постукуючи колесами, в напрямку Києва.

Леся міцно стиснула руку Остапа.

— Дякую вам за все.

— Не варто дякувати, спільне бажання, — відповів Остап, — скорше я повинен вам бути вдячним, бо коли б не ви, то може б і досі „подвизався” у Блискавки, спився б, та й пропав би, як собака на ярмарку.

— Легше стало на душі, як розв'язалась з Блискавкою. Одного не можу віджалувати, то мого коня. . . але прийде ще час і на Блискавку, — потішала себе Леся.

— Я вірю в те, що в життю нічого не проходить без сліду. Кожен дістане своє по заслугі, — сказав урочисто Остап.

Потяг котився далі, відбиваючи ритмічні такти колесами. Леся дивилась у вікно і думала.

Їй пригадався рідний дім, матір, батько, як вони її любили, у всьому догоджали, як хвилювались, коли вона сказала їм, що хоче вступити добровольцем до кінного відділу Блискавки, врешті, як батько, категорично це заборонив і як вона потайки утікла з дому. І що ж? Хто мав рацію? Все так гарно, навіть патріотично виглядало, а в результаті — нікчемність. Що правда — мусить перед собою признатись, що не так патріотичне, як особисте почут-

тя до Блискавки, заохотило її вступити до відділу. Потім, коротке співжиття з брутальним Блискавкою, який скоро проміняв її на Настю... Оце і всі підсумки мого життя за останні місяці... А далі що? Знову їду в невідоме, як там буде на новому місці, куди везе мене закоханий і відданий мені Остап? Що ж буде далі з Остапом? Треба окреслити своє відношення до нього. Він добрий чоловік і відкидати його не варто... Такі віддані люди завжди в житті потрібні... Покохати ж його ніяк не можу, бо ця людина з м'яким характером, яка цілковито підпадає моїй волі, якимось не імпонує мені...

„Моя кохана лемішка”, — так у думках називала Остапа Леся... Він не був героєм її роману... Вона, гарна дівчина, знала собі ціну, бо не раз чула в очі і позаочі похвали про свою вроду. На новім місці перспективи канцеляристки не дуже їй усміхались. Що посієш, те пожнеш. Від одного берега відплила, треба приставать до другого, посередині не затримаєшся, утопишся.

А потяг котився далі. Дядько в кожусі, упоравшись з салом, взявся за люльку. Поволі набив люльку, придушив пальцем тютюн і запалив. До запаху нового кожуха примішався душний запах махри. Дим синенькими смугами поплав у повітрі. У вагоні не було чим дихати. Леся закашлялась. Бабуся, що сиділа поруч, пробудилась, подивилась сонними очима навкруги, потім на свої руки і перелякано скрикнула: „Ой, лишенько, а де ж мій білет?” Леся побачила білет на долівці, хутенько нагнулась, підняла, подала бабусі і від махри знов закашлялась. Бабуся дуже втішилась.

— Дякую тобі, серденько. Хвалити Бога, що найшовся. Що ж це ти, голубонько, так кашляєш, не звикла до тютюнового диму?..

— Тепер на панів прийшла біда, мусять привикати до махри, — обізвався дядько, смакуючи люльку.

— Чому біда? — перепитав добродій в картузі.

— Бо біда-кінець панам. . .

— Не дуже то й біда, — заперечив добродій в картузі, — панам в Україні ніколи зле не було і тепер не згинуть.

— А як відберуть маєтки, то що тоді пан буде робити, мусить з голоду здохнути?

— Не дуже відберуть. Земля селянам має перейти за викуп. Хочеш мати землю — заплати панові.

— Так як же? Сказано ж земля і воля. . . От уже повалили гетьмана і німців виперли з України, а тепер і за панів візьмуться.

— Та хто ж візьметься?

— Як хто? А уряд, Директорія.

— Ха! Директорія. . . А з нею генеральний секретаріят. Так, ці багато дадуть селянам. Дочекається.

— А чому б і ні — то ж не царський уряд, а наш.

— Той самий кожух, тільки навиворіт.

— Не знаю, на що ви натякаєте, — сказав збитий з пантелику дядько в кожусі.

— Все ясно, як самовар, — з кривою усмішкою почав говорити добродій в картузі, — коли в Директорії засідають директори, а в генеральному секретаріяті самі генерали, то з того добра для селян не буде.

— Матінко моя, — вставила бабуся, хитаючи головою.

— Ну, так що, — говорив уже трохи невпевнено дядько, — як так, так і на це знайдеться рада:

на всіх панів директорів та ониралів прийде Петлюра.

— Петлюра... Ох, матінко, — зітхнула бабуся, — коли б то...

— Прийде, бабуся, прийде, — знову зауважив добродій в картузі, — тільки землі не дасть, бо Петлюра теж член директорії.

— Та як же? А де ж свобода? — гарячився дядько в кожусі.

— А хіба свобода на тому полягає, щоб силою відбирати у людей майно? — сказав Остап, який увесь час слідкував за розмовою. — Крім того, слухайте, пане, — звернувся до добродія в картузі, — ви вживаєте в розмові провокаторських метод, ви перекручуєте певні поняття і неправдиво освітлюєте наш уряд.

— Наша директорія шкодує панів... Як же ж можна залишити панів без земельки і грошей, — іронічно зазначив дядько в кожусі.

— Ви помиляєтесь. Наш уряд, напевно, добре думає і хоче справедливо селян наділити землею, але не хоче і бувших поміщиків з торбами пускати... Навіщо нам, в Україні, старці? Від старців держава користи не буде мати.

— Зате від різних „отаманів” держава багато користи зазнає, — сказав один з залізничників.

— „Отамани” це дійсно наше лихо, — признався Остап.

— Чиряки на здоровому тілі, — вставив дядько в кожусі.

— А чому ж то уряд не зробить з тими „отаманами” порядку? — спитав другий залізничник.

— Наплодилось тих „отаманів”, як грибів після дощу, — знову заговорив дядько в кожусі, — у нас,

лишень, на Полтавщині аж два: Хмара і Блискавка, бракує ще грому. . .

— Тай піде дощ, — додав добродій в картузі.

— Вибачте, панове, дозвольте і мені сказати пару слів, — невтерпіла Леся.

Усі з цікавістю глянули на дівчину, а бабуся від здивування, аж рота відчинила.

— От ви всі критикуєте наш новий уряд, уряд який тільки дійшов до влади, який ще не встиг оглянутись, за яку роботу перше братись. А ви? Ви мужчини, замість допомогти новій владі, висміюєте все, лаєте. Дайте трохи часу, тоді побачите, що робиться добре, а що зле.

— Правду панночка каже, — озвався Остап, — треба побачити роботу уряду, а потім. . .

— Я так і думала, що то перебрана панночка, — і стара показала на Лесю, — мене старої не обдуріш.

Потяг підходив до Києва. Всі заворошились, почали хапатись за речі і пхатись до дверей вагону.

Потяг став.

Після довгої метушні, Леся з Остапом вийшли на перон. Треба було допитуватись потягу до Бердичева. З Києва, на захід, потяги вже ходили більше нормально і наші подорожні, з приємністю, довідались, що за три години буде потяг до Бердичева. Щоб не марнувати часу, Леся з Остапом постановили оглянути столицю.

Січень добігав кінця. Зима була сніжна і морозна. Старий Київ і околиці потопали в білі блискучого, на сонці, снігу. Над столицею України, в повітрі, маяв блакитно-жовтий прапор перемоги. Лише кілька днів тому сталася тут, світової ваги, подія — проголошення Соборности

У к р а ї н и. І старий Київ задоволено усміхався з-під сивої шапки занесеної снігом, а обмерзлі, довгі, вуса старого, якби ворушилися над промовляючими устами: „Нарешті, мої дітки, зійшлися до купи. . . Хвалити Бога!” А сніг, чистою — білою, пеленою покрив простори відвічного змагу з північним наїзником. . . Засипав, ніжними, білими пушинками, сліди кривавої боротьби і нові свіжі могили борців за Батьківщину.

Ідучи вулицями, Леся і Остап, з приємністю вдихали свіже, морозне повітря.

Легкий вітерець, з лівого берега Дніпра, поціпував лица наших подорожних, радісні і захоплені.

Тай було чого радіти. Київ — столиця Соборної України, нарешті була в руках українців. Було так притульно і привітно. На вулицях чулося лише українську мову. Назви вулиць, оголошення, вивіски — все дихало українською мовою. . .

Лише покривджений віками нарід може вповні відчути радість відродження. Київ відродився — раділо серце українське.

На вулицях бачилось багато вояків різних формацій: он промайнув запорожець, а он січовий стрілець поспішає, через вулицю переходить двох сіро-жупанників у своїй оригінальній, сірій уніформі, з золотими колосками на комірі, а он група січових стрільців полковника Коновальця. . .

— Дивіться, Остапе, — раділа Леся, — та ж то військо, наше рідне, українське військо. . .

З гори Володимира було видно ген, далеко, по той бік Дніпра, занесені снігом, села. . .

Зі сторони Подолу наближався відділ війська. Чути було бадьорі звуки марша — пісні:

„Гей на горі та жінці жнуть,
Гей на горі та жінці жнуть,
А по-під горою, по-під зеленою
Козаки йдуть.”

— Остапе! — скрикнула захоплено Леся, — чуєте?.. бачите?.. Так це ж правда... Україна існує!.. Живе!.. — вона обняла і міцно поцілувала Остапа, який від несподіванки, аж рота відчинив.

Вояки, які проходили побіч, щиро засміялись, а один звернувся до Остапа: — Земляче, зачини рота, бо ворона влетить

Леся підхопила Остапа під руку.

— Ходім, ходім, Остапе, бо спізнаємось на по-тяг.

На двірці багато народу, але скрізь панував порядок. Без труду найшли наші втікачі свій потяг і розмістились досить вигідно. В означеному часі потяг рушив.

— Слухайте, Остапе, — озвалась Леся, — а що буде, як ваш товариш не влаштує нас при штабі дивізії? Тоді що?

— Не бійтесь, влаштує. Маймо надію на добре.

— Надія, на жаль, — мати дурненьких... .

— Хай буде, а я все вірю в свою надію.

— Маю надію, що надія буде доброю надією, — сміялась Леся.

— Не хвалися, козаченьку, ідучи на рать... — додала.

Остап щось хотів відповісти, але Леся зробила йому знак, щоб мовчав.

— Чуєте? Послухайте, як москалі пащукують і то тут під самою столицею.

З сусіднього переділу було чути досить задиркувату бесіду, якоїсь московки з нашим вояком.

— Ну, що ж ви? Ваша література то Шевченко, от і все, — говорила похапцем московка, — що ви маєте крім Шевченка?

— Шевченко великий поет, але ми маємо стільки різних, славних, поетів і письменників, що вам далеко не втікти від нас. . .

— Російська література світова. . .

-- Погоджуюсь, бо її творили всі підбиті москалями народи. . .

— Дурниці. . . — горячилась московка.

— Правда, — спокійно відповідав вояк.

— Ну, назовіть хоч одного новочасного, вашого, письменника. . .

— Про Винниченка чули?

— Винниченко? . . Ах, так. . . Це може ваш голова директорії?

— Не тільки наш, але й ваш, бо ж ви, прецінь, на Україні живете. . .

— Я жодної директорії не визнаю. . . і не підлягаю жодним вашим урядам.

— Не визнаєте? . . Ну, так вам прийдеться виїхати з України.

— І не думаю. Україна це провінція Росії.

— Може колись і була, але тепер минулося.

— Ах, який же ви щирий українець та цей козак: „залізяку на пузяку геп!“ і московка зайшла сміхом.

— Щоправда в нас такої команди немає — це вигадки недотепних москалів.

— Усі ваші слова і мова не вироблені і смішні, от прошу: „самопер попер до мордописця“, — злісно викрикувала московка.

Леся не витримала, встала і підійшла до дверей переділу. Відчинивши двері і звертаючись до мос-

ковки, сказала: — Ганьба, жінко, їсте український хліб, живете під охороною української влади, а поводитеся так, як те звіря під дубом.

— Аджеж знаєте цю байку? Ганьба!

Леся з тріском зачинила двері переділу.

Вночі потяг прибув до Бердичева. Леся й Остап постановили чекати до ранку, а потім шукати штабу Сірої дивізії.

6.

Уже другий тиждень, як Леся працює в господарській частині третього полку Сірої дивізії, їй тут добре. Праця не тяжка і всі ставляться до неї приязно і прихильно. Зо всіма своїми клопотами Леся, по старій звичці, звертається до Остапа, який тепер працює в польовому шпиталі. Закоханий Остап старається полагоджувати всі бажання Лесі.

Спокійно текло життя Лесі. Вона помалу забувала своє перше кохання, може не так забувала, як спогади про минуле відходили десь в далечінь і затирались.

Сіра дивізія, наскільки дозволяли фронтові події, провадила в запіллі культурно-освітню працю. Сірі так звикли до культурної роботи, що й на фронті знаходили для неї час.

Сіра дивізія — це була правдива демократична військова частина: дивізія мала спільну старшинсько-стрілецьку книгозбірню, спільну читальню, хор, навіть спільне драматичне товариство, де грали старшини і стрільці; та зате в службі, на вправах і на фронті панувала залізна дисципліна. Старшини дивились на стрільців, як на своїх молодших товаришів, а стрільці любили і шанували своїх старшин.

Сміливо йшли сірі вояки до бою, бо знали, що

один другому допоможе, чим тільки зможе. Всі добре знали, що раненого товариша ніколи не залишать, а завжди винесуть з поля смерті. Коротко кажучи — це була взірцева бойова частина. Сірі вміли забавитись, вміли й воювати.

На одній вечірці Остап попросив Лесю заспівати. Йому хотілось, щоб на Лесю звернули увагу.

Леся проспівала. Після співу її оточили з усіх боків і кожен старався сказати щось приємного: дякували, поздоровляли і заповідали їй великий успіх на сцені. Лесю підхопили під руки і повели до буфету випити за здоров'я молодой співачки.

Остап сіяв.

В буфеті роздобули пару пляшок вина і пили за успіх Лесі. Один радив записатись до дивізійного хору, хтось інший пропонував вступити до драматичного гуртка дивізії. Від несподіваного успіху у Лесі крутилась голова.

Тихо, ніби скрадаючись, до Лесі підійшов, з келихом вина в руці, якийсь добродій, одягнений по-військовому, під „чорного запорожця” і з мефістофельською усмішкою звернувся до неї.

— Дозвольте і мені випити за ваш успіх і за ваш чудовий голос, — він чокнувся з Лесею і випив вино, — ви дійсно, маєте дар Божий. . . З таким голосом не можна ховатись, такий голос скрізь і всюди треба показувати. Дозвольте представитись: Сокіл — Лебединський, режисер трупи. Смію просити вас вступити до нашого театру. Нам, якраз потрібна жіноча співоча сила.

Леся здивовано глянула на режисера, але в душі їй було дуже приємно, що дістала запрошення до театру.

— Я ніколи ще не грала в театрі і не знаю, чи зможу бути вам корисною, — промовила Леся.

— Чи ви будете корисною, то вже мені, фахівцеві театрального діла, належить клопотатись. Свіжа сила, без аматорського викревлення, та ще з таким голосом, то для нас, просто скарб.

— Що ви скажете на цю пропозицію, пане Остапе? — звернулась Леся до Остапа, який стояв осторонь і з-під лоба приглядався до Сокола.

Остап чомусь відразу не злюбив режисера Сокола, як рівно ж і Сокіл відчув, що в особі Остапа знайде противника.

— На мою думку, панно Лесю, — почав по хвиливі надумі Остап, — ви б могли проявити свої артистичні здібності насамперед в дивізійному драматичному гуртку і одночасно залишитись при своїй праці, а з переходом до трупи, ви б мусіли покинути полк.

Сокіл нервово кутив і невдоволено поглядав на Остапа. Коли б це не в касині Сірої дивізії, він би показав йому, „де раки зимують”. Він ніяк не міг з тим погодитись, щоб підстаршина смів вступати в розмови зі старшиною. Щоб закінчити балачку, Сокіл звернувся чемно до Лесі, але в голосі відчувалась неприємна сухість.

— Пані ласкаво обдумають мою пропозицію, а за пару днів я буду в полку, тоді скажете мені, як вирішили. Добре? — Сокіл уклонився і тихою, котячою ходою відійшов.

— Несимпатичний тип, — сказав Остап, коли Сокіл віддалився.

— Сядьте, Остапе, біля мене, — сказала Леся і лагідно взяла його за руку. Остап сів. Леся довго дивилась йому у вічі.

,

— Скажіть, поправді, чого ви такий?

— Який?

— Такий якийсь знервований.

— А хіба вам не все одно, чи я знервований, чи ні?

— Коли б було все одно, то б не питала. Скажіть, ви не хочете, щоб я попрабувала свої сили на сцені? Хочете, щоб я була вічно машиністкою? Ану ж і справді в театрі моє місце.

— Помиляєтесь, панно Лесю, ви добре знаєте, що я бажаю вам лише добра, а тому відраджую вступити до Сокола в трупу. Коли б ще ви, дійсно вступали до справжнього, великого, театру, то б я не перечив ані одним словом, а що ж вам може дати така підщипана компанія, крім розчарування і огиди.

— Ви забуваєте, Остапе, що наші великі актори теж починали з маленького... От, наприклад, візьміть нашу славу артистку Борисоглібську, — вона спочатку грала в аматорському гуртку... І там насамперед оцінили її талант.

— Аматорський гурток, то зовсім що іншого. Ні в якому разі не можна рівняти аматорського гуртка з такою бродячою трупою, де за параваном мистецтва управляється п'янство, розпуста і інтриганство. Каса — то їх Бог, вони до нього моляться. Зрештою, коли вам пропонують, то вступіть, і тоді самі переконаєтесь, що я говорив правду.

— Вірю Вам, але все ж таки хочу спробувати щастя на сцені, навіть і в такій, як ви окреслили „бродячий” трупі. Подекуди, Остапе, ви самі спричинились до того, що я іду на сцену, ви в мені розбудили це бажання, змушуючи мене сьогодні співати.

— Я ж кажу: попробуйте. Ви ще людина молода і маєте досить часу, щоб перепробувати різні

можливості, поки остаточно на чомусь затримаєтесь. Пробуйте. Я вас не відмовляю. . . В його голосі вичувалось незадоволення і жаль до Лесі. Назустріч їм біг Петренко.

— Панно Лесю, мій перший вальс, прошу.

Леся подала йому руку і вони скоро зникли з очей Остапа.

**
*

За пару днів Леся порозумілась з Соколом. Справа вступу до театру залагодилась без труду.

Слідуючого дня Леся вже була на пробі: „Ой, не ходи Грицю”, де мала дублювати ролю Дарини. Сокіл представив Лесю своїм акторам.

Дехто з цікавістю приглядався до нової товаришки по сцені, дехто вдавав, що її не помічає.

Примадонна трупи, досить молода блондинка, бувша приятелька Сокола, пані Папороть, злісно прижмуреними очима оглядала гарну постать дівчини і здавалось ось-ось зашипить гадюкою і вжалить нову приبلуду.

Стовбур-Дмитренко, амант, з видовженим, в прищах, конячим лицем, — взявшись одною рукою в бік, а другу заложивши за борт піджака, згідливо скрививши уста, посвистував і нахабно оглядав, з ніг до голови, молоду товаришку.

Комік трупи Пірни-Коза, приязно усміхався, своїм широким, пропитим, лицем. У довгому чорному поплямленому пальті, з обстріпаними кишеньками і рукавами, в сірому капелюсі з широкими крисами, обведеному засаленою стрічкою, виглядав на опудало, що ставлять на городах. Він тримав рукою завинене в газету м'ясо, яке купив по дорозі, ідучи на пробу, а пальцями правої руки відтягав та

пускав верхню губу, яка соковито плямкала, вдаряючись об нижню. Така невинна забава нікому не шкодила і коміка всі любили. Від нього дещо несло перегарами горілки, цибулі або часнику, бо він мав „симпатичну” звичку до і після вистави, торкнуту трохи алькоголю для „мистецького настрою”, як він пояснював. Він ніколи не був п'яний, ані тверезий.

— Кожен добрий артист п'є, — говорив він.

Біля нього стояв мужчина неокресленого віку, в сірій пелерині, в стоптаних, брудних калошах і довгих, обстріпаних внизу, штанах. Шия була обмотана малиново — брудним шаликом, на голові апашська кепка закінчувала цілість. Це був трагік трупи Громило, він же резонер — простак. З-під насунутої кепки дивилось двоє сірих очей. Одно око було трохи прижмурене і так дивилось, якби говорило: „...знаю я вас, голубчики, мене не обдурите”.

Далі, під кулісою, яка мала уявляти дуплясте дерево, сиділа Цобсобінська, стара артистка, яка побувала у всіх трупах, які колинебудь існували на Україні. Вона грала ролі „комічних бабусь”. Замолоду грала в театрі, якогось Лебеда — Озирянського... то мала бути „слава” на цілу країну. — Він перед виступом випивав лише одну чарчину, — твердила Цобсобінська, — перед другим актом — дві і так далі.

— Грав, як сам Бог, — щебетала Цобсобінська, — як сам Бог, діточки мої: куди там Кропивницькому до нього... А я була в нього примадонною... Минулося...

Стара завжди з приємністю згадувала ті „молоді часи” і додавала: „от у нас у трупі Озирянського...”

Вона хитро-цікавими очима оглядала Лесю. Пір'ячко з якоїсь райської птиці легко трусулось на її, дивної форми, фіолетовому капелюсі. Вона нахилилась в бік танцюристки, яка сиділа на столі, бовтаючи ногами, та затягаючись папіроскою, і шепнула:

— Лідочко, це нова коханка Сокола.

— Що ви кажете, мамочко, — здивувалась Лідочка і перестала бовтати ногами, — хто вам сказав?

— Мені не треба говорити, я все сама знаю, — сказала, усміхаючись, стара, — дивись, як він біля неї топчеться „мелкім бесом”...

— Пі-ї-ть! — писнула Лідочка, — цікаво, що з того буде... — а потім, ніби щось пригадала, нагнулась до старої і шепнула, — а якже Папороть?

— У тім то й штука, — хитро підморгнула стара і підтягла свої губи в середину, так, що замість губ залишилась одна шпарка. Це означало, що „Мамочка” цілком задоволена. Стару називали в трупі „Мамочка”.

Лідочка торкнула коліном свого партнера і балетмайстра Гоп-Гопчинського, який, скулившись, сидів закутаний в свій дрантивий плащ і пильно приглядався до м'яса в газеті, яке тримав під пахвою Пірни-Коза.

— Чув? — спитала Лідочка і знов торкнула Гопчинського ногою.

— Що чув? — перепитав, невдоволено, Гопчинський.

— Таж Сокіл має нову коханку... Он ту панночку, — показала папіросою в бік Лесі.

— Чорт з ним, з твоїм Соколом і його коханкою, — відбуркнувся Гопчинський.

— Чого ти такий грубіян? — нервово запитала Лідочка і додала — неможливий хам. . .

— Може версальські манери маю вивчити для вашого товариства, — іронічно кинув Гопчинський.

— Свиня. . . — злісно зашипіла Лідочка.

— Твоя рідня, — додав Гопчинський, відвернувся і міцніше закутався в плащ.

За Лідочкою сиділа молода, симпатична, дівчина Ксеня Данилко. Вона з обуренням відвернулася, почувши слова старої брехухи і звертаючись до хористки Чупринської, сказала:

— Уже стара обмащує болотцем нову співробітницю.

— У цьому смак і зміст її життя. Без побрехе-ненок не може стара жити, — відповіла Чупринська і закашлялась. . . В неї починався туберкульоз.

— От бач, Катрусю, ти не хочеш послухати доброї ради, — лагідно говорила Данилко, — пощо ти куриш і п'єш. . . Тобі ж не можна.

— Нічого вже мені не допоможе, Ксеню, і так помру. . . Ліпше вже пити. . . Як вип'ю, то забуваю про все. . .

— Починаємо, — крикнув Сокіл і вдарив у долоні. Панна Леся дублює Дарину. Панно Лесю, прошу уважати, як провадить ролю панна Ксеня, вона, власне, грає Дарину, в наступному разі цю ролю будете грати ви. Ксеню, дайте ролю панні Лесі. А деж суфлер? Знов спізвився. . . Чорт візьми з такою роботою. — Сокіл оглянувся навкруги, — Гопчинський, посуфлуй, брате!

— Я змерз, як пес, дайте мені спокій, — нервово відказав Гопчинський.

Сокіл зло глянув на нього, щось пробурмотів, а побачивши коміка, кивнув на нього.

— Пірни-Коза, сідай суфлювати. . . Першу сценку.

Пірни-Коза поклав м'ясо, в газеті, на стіл біля танцюристки, покивав пальцем Гопчинському та взявся виконувати бажання режисера.

Папороть маніжилась і ледве-ледь вимовляла репліки Марусі.

— Олю, я прошу вас вести ролю в тоні, — гнівно зауважив Сокіл.

— Зірву горло, коли, без потреби, буду дертись на пробі, не вистарчить голосу на вечір.

— Коли так, то мусимо шукати артистку з сильнішим голосом, — відрізав злісно Сокіл.

— Може вже знайшли? — несподівано крикнула Папороть. — Що, знайшли? — Папороть злісно глянула на Леся.

— Прошу не сперечатись і вести ролю в тоні, чорт візьми, — розсердився Сокіл.

Леся з цікавістю приглядалась до всього і їй зробилось тяжко на душі. Вона пригадала собі застереження Остапа.

Проба помалу посувалась наперед. Громило, викривляючись, старався вдавати горбатого Хому і, витягаючи ніж з холяви, страшенно водив білками своїх вибалушених очей, а подаючи ніж Потапові, шипів, щоб той „шелеснув” ним Грицька.

Стара Цобсобинська проспівала, скоріше, проказала пісню п'яної Вусті, немилосердно підморгуючи бровами при словах: „пошукаю, попитаю, де хлопці хороші”.

Проба добігала кінця. Нарешті Папороть отруїла Гриця, який, цим разом, у виконанні режисера Сокола, впав на театральні підмостки і, після двох подригів, сконав.

Стовбур призириливо глянув на режисера і здвигнув плечима. Він цю сценку провадив інакше. Граючи Гриця, Стовбур, після випитої отрути, дуже довго конав. Він харчав, совав ногами, навіть пару разів пробував вставати. . . Із-за цієї сценки у нього завжди були суперечки з режисером.

— Як Гриць може так скоро вмерти, — дивувався Стовбур, — вмерти від отрути якоїсь там баби, аджеж це не ціяністий калій; по-друге, глядач платить гроші, треба йому щось показати, а по-третє, дуже приємно відчувати, коли в партері мліють жінки. То є, прошу вас, гра.

Сокіл був іншої думки і вмирав скоріше.

Після проби до Лесі підійшла Данилко.

— Прошу, це ваша роля, — Данилко подала Лесі зшиток. Ви бачили, як я провадила цю ролю, мізансцени знаєте, отож приблизно так ведіть. Коли б хотіли дещо змінити, то скажіть про це режисерові.

— Дякую, — відповіла Леся, — постараюсь вести так, як то робили ви, мені ви дуже подобались в цій ролі.

Данилко усміхнулась і якби цим усміхом підкреслила вдячність і симпатію до Лесі.

— Коли не погніваєтесь, то я б вас дещо запитала, — промовила несміливо Данилко.

— Прошу, питайте.

— Скажіть, будь ласка, чому ви вступили в нашу трупу?

— Мене запросив пан Сокіл, а крім того я сама хотіла спробувати свої сили на сцені.

— Так, — процідила Данилко, — бо тут різно говорять. . . і вона урвала.

— Що говорять? Кажіть відверто. Все, що не скажете, залишається між нами.

— Добре. Не дивуйтесь, що я так щиро з вами говорю, бо маю до вас симпатію.

— Дякую за добре ставлення, віддячусь тим самим. Одже говоріть.

— Тут... знаєте, говорять, що ви... коханка Сокола... Чи це правда?

— Ні, не правда, — твердо і рішуче відповіла Леся і пригадала остереження Остапа.

— Я так і думала, що це брехня... але тут, у нас, без брехні не можуть жити.

— Дякую, що ви мені, про це, так відверто сказали, — і Леся міцно стиснула руку Данилко. Ви дуже мила й добра дівчина.

— Ви теж... дуже хороша... дуже мила...

— Отож дружба?

— Дружба.

І вони знов подали собі руки.

— Звідки ви до нас приїхали? — спитала знов Данилко, коли вони сіли на якійсь колоді за кулісами.

За пів години мала відбутися музична проба.

— Я працювала в канцелярії полку, як машиністка, а приїхала сюди з Чернігівщини.

— З Чернігівщини? — радісно скрикнула Данилко. — То ми землячки, бо я з Конотопу... Дивуюсь, що ви кинули свою працю і вступили до трупи... Я тільки й мрію, щоб дістати, якубудь працю і кинути це неприємне товариство.

— Чому ви так кажете „неприємне“?

— Тому, що це дійсно так. Зрештою, побудете тут, так самі побачите. Сокіл і Стовбур уважають себе Аполонами Бельведерськими і всі акторки по-

винні в них підкохуватись, в противному разі непокірну заклують.

— І як же ви даєте собі раду з ними?

— Дуже просто. Удаю, що вони мені подобаються, але ближче до себе не підпускаю. „Кохаю” їх здалека. Тому то й сиджу на другорядних ролях. Крім того, треба ще лагодити з Папоротю і старою Цобсобинською, ті теж можуть задзьобати. Решта не шкідливі. Пірни-Коза то навіть дуже добрий чоловік, але він зовсім опустився і є на послугах у всіх, хто лише дасть йому цигарку або чарку. Скоро пізнаєте всіх.

— Сердечно вам дякую, за цю дружню розмову, тепер мені буде легше працювати, бо знаю, що тут є людина, яка ставиться до мене прихильно.

Внизу за сценою почулось настроювання інструментів. Прийшла оркестра.

Диригент Смичковський, худий і високий, як тичка, пригладив на своїй лисій голові, решту волосся, що якимсь чудом вдержалось спереду, над лобом, витер довгого, як у чаплі, носа і, звертаючись до всіх, сказав: — Прошу панства, того як його, переробимо, деякі, співочі номера.

— Пане Смичковський, — звернувся до нього Сокіл, — ви скажіть, хто і що має переробити. Заангажованих затримайте, а решту звільніть.

— Я ж, власне, того як його, говорю, щоб того... от наприклад колядки, в першому акті, добре йдуть, не треба повторювати, але от, знов, хоч би дует Дмитра з Галиною і кінцева пісня Марусі, то варто, того як його...

— Пане Смичковський, — нервово обізвалась Папороть, — від вашого говорення можна вмерти... Не тягніть, а скажіть, хто має співати і вже, бо ж

шкода часу, треба б ще перед виставою трохи відпочити.

— То ж, власне, пані Олю, прошу вас, того як його, лишитись. . .

— Що ви властиво від мене хочете в тій кінцевій пісні? — питала подражнено Папороть.

— Нічого, нічого, пані Олю, все добре, лише того як його, під час переходу з адажію на алегро, то. . .

— Киньте ваші адажія й алегра, говоріть прямо, в чім річ? — роздратовано перебила йому Папороть.

— Прощу вас, того як його, там де ви переходите з сумного: „у неділю рано” на веселе: „Гриць мені моя мати”, треба легко передихнути і перехід зробити непомітно. . .

— Не розумію, чого ви ще від мене вимагаєте, — фуркнула Папороть.

— Заждіть, панство, — вмшався Сокіл, — так ніколи не дійдемо до ладу. Пане Смичковський, запишіть: перший спів пані Олі, другий — дует Дмитра й Галини. . . потім, кого ви ще хочете?

— Ще хорова: „Викопав я криниченьку” і досить. . .

— Крім того, по закінченні всього, проведете спів Дарини з танком.

— То йде, того як його, цілком добре.

— Так, але в нас є нова партнерка, панна Леся, прошу заізнатись. Сокіл познайомив Лесю з диригентом.

— Партію Дарини треба добре простудіювати, щоб панна Леся могла то все опанувати. Смичковський скривився і чухав потилицю; перспектива залишитись ще в театрі, на добру годину, прийшлась йому не до смаку.

Цобсобинська тихенько підкралась до Смичковського й шепнула до вуха: — Це нова приятелька режисера — уважайте.

— Мамочко, не втручайтесь там, де вас не просять, — різко перервав Сокіл нашіптування старої.

— Я нічого, я нічогосінько, пане режисер, — залепетала Мамочка і зникла за кулісами.

— Починаємо, — розпорядився Сокіл, — і музична проба почалась.

Коли визначені точки переграно, прийшла черга на Леся. Дехто з акторів, з цікавості, залишився — решта розійшлась.

Папороть вийшла, але потім вернулась на сальо і затрималась в дверях.

Смичковський, довідавшись від Мамочки, що Леся нова приятелька режисера, зробився уважний і чемний.

Леся, яка сама добре знала ноти і грала на піано, непевно приступила до співу, плуталась в словах і тонах, але потім помалу опанувала себе і після першої проби при піано, перейшла до проби з оркестрою, яка складалась з сімох музикантів.

Смичковський був дуже задоволений і хвалив голос Лесі, відкидаючи різні припущення фліртового характеру з режисером.

Після вдалого співу Лесі, Папороть круто повернулась і вийшла.

Леся набула собі в трупі першого ворога.

Сокіл задоволений результатами проби звернувся до диригента, ніби півжартом: — Слухайте, Смичковський, а може б так спробувати, як панна Леся справиться з кінцевою піснею Марусі, яка то не зовсім вдало виходить у Олі?

Смичковський кліпав очима і не знав, що робити.

— Попробуйте, — заохочував Сокіл.

— Остаточо можна, того як його, поспробувати, — і, звертаючись до Лесі, попросив її до пісні. Сідаючи за піяно, Смичковський прочитав Лесі цілу лекцію про те, що від неї вимагається і як треба співати, щоб вийшло мелодійно і щоб показати, як Маруся поступенно божеволіє від нещасливого кохання.

Леся вислухала уважно і старалась зробити так, як того бажав Смичковський. Після півгодинної праці Лесі вдалось таки опанувати пісню напівбожевільної Марусі зо всіма потрібними нюансами.

Смичковський й Сокіл були приємно здивовані.

— Браво, панно Лесю! — сказав Сокіл, — приготуйтеся до ролі Марусі, будете грати.

До Лесі підбігла Данилко, міцно обняла і поцілувала.

— Чудесно, дуже гарно, — говорила Данилко, — глядіть, не продешевіть себе.

8.

Сьогодні Леся виступає перший раз на сцені в ролі Дарини.

Остап і знайомі вибираються на її деб'ют. Вона вже два дні працює над своїм костюмом; примірює, підшиває, розпорює і знов зшиває. Данилко їй подає ради і помагає шити.

Леся вже знає на пам'ять не тільки свою ролю, але й партнерів також... Вона хвилюється, змарніла та все обмірковує кожен свій рух і міміку, які має застосувати в грі.

День виступу сьогодні. В убиральні театру гамірно. Актори вбираються і характеризуються.

Папороць сьогодні без настрою, — в неї була прикра розмова з режисером, в наслідок чого вона розбила дзеркало, кидаючи його на землю і топчучи ногами.

Це нікого, крім Лесі, не вразило, бо до таких суперечок з биттям дзеркал, усі звикли. Данилко пояснила Лесі, що предметом суперечок, то є вона, Леся.

Лесі зробилось прикро і коло серця якось стиснуло. Вона ще не заграла жодної ролі, а вже мала ворогів і неприємности. Коли одяглась, попросила Данилко, щоб допомогла їй ухарактеризуватись. У вправних руках Данилко характеристика тривала недовго; Леся виглядала, як писанка. Жовті чобітки на високих закаблуках робили її вищою, що дуже додавало краси для цієї постаті. Вона вже кілька разів оглядала себе в дзеркалі, перевіряла міміку і була з себе цілком задоволена.

Задоволений був і Пірни-Коза, він, добрячими очима, оглядав Лесю і посміхався. Напіводягнений, ще неухарактеризований, їв ковбасу і запивав невеличкими ковтками горілки. До нього підійшов Громило, з вимощеним на спині горбом, довгим, неприродним, карлючковатим носом, широко намальованими устами — це мав бути Хома. Громило довго і уважно придивлявся, як Пірни-Коза смачно їв ковбасу та запивав горілкою, — не витримав і попросив два ковтки на очищення голосу. Пірни-Коза подав пляшку і Громило, сумлінно, відміряв два ковтки, відкашлявся і сказав:

— Тепер добре. Дякую. Другим разом тебе по частую.

— То значить — ніколи, — засміявся Пірни-Коза.

— Не дури, от буду мати гроші, то вип'ємо, а тепер піду на цигарку до режисера.

— А як не дасть? . .

— Не буду грати і край, — і Громило пішов шукати режисера.

Режисер видавав розпорядження своєму помічникові Гай-Зеленському. Це був худий, трохи сутуловатий, вдвоє зігнутий, середнього віку чоловік, надзвичайно нервовий і рухливий. Він не міг спокійно стояти на одному місці, його права нога весь час рушалась, в коліні, то згиналась, то вигиналась, він виробляв нею такі коники, що здавалось от, от копне.

— Білети, кажеш, майже всі продані? — питав Сокіл.

— Майже всі. . . Так, так, майже всі. . . Я побіжу ще раз перепитаю, — і Гай-Зеленський кинувся бігти до каси, але Сокіл його затримав.

— Зажди, то потім. Реквізит увесь на місці?

— Усе в порядку, але я ще раз перевірю, — і Гай знову кинувся бігти.

— Постій же, чорт візьми, не можна спокійно з тобою говорити, ти топчешся, як кінь. . . Чорт візьми. . .

— От, уже й кінь. . . Який же я кінь? — хотів образитись Гай.

— Коли не кінь, то кляча. . . Та ще й до того миршава. . .

— Це вже знаєте, Павле Петровичу, забагато, кляча та шей миршава. . . Я стараюсь, турбуюсь про все, а ви кажете кляча. . .

— Добре, добре, не гнівайся. . . На, закури. Сокіл вийняв папіросницю.

Не встиг Гай-Зеленський взяти цигарку, як з поза него протягнулась волохата рука Громики.

— Дозвольте і мені, Павле Петровичу.

— Беріть. Слухайте, Громило, коли ви вже будете мати власні цигарки? — посміхнувся Сокіл.

— На все прийде свій час. . . Дякую. „Да вознесют вас Господь Бог в свое время”.

— Глядіть, не куріть за кулісами.

— Як можна. Хіба я порядків не знаю. І Громило віддалився.

— Побіжу, подивлюсь, чи, дійсно, не курять, — хотів бігти Гай.

— Чорт з ним. На, закури, та стій мені спокійно. Чи зірвався для колядників заліплена, бо там прогоріла дірка?

— Заліпив. От, забув глянути, чи там є свічка. . .

— Ще подивися. П'яних нема?

— Всі тверезі. Дехто лише випив чарчину перед виходом. . .

— До біса. . . Треба заборонить, щоб у театрі пили.

— Не будуть грати.

— Як то, не будуть?

— Бо ж то горілка грає, а не вони. Без горілки не будуть грати. . . Священного вогню в наших акторів не шукайте. . .

— Давай перший дзвінок.

Гай перекрутився на п'яті, дригнув правою ногою, так як би хотів когось підбити і полетів на сцену. За хвилину почувся перший дзвінок.

Леся підбігла до дзеркала і ще раз оглянула себе з ніг до голови.

— Гарно! Дівчина хоч куди! — несподівано почувся голос з-за плечей Лесі. Леся оглянулась і побачила Стовбура, який сьогодні грав Гриця. В парубоцькім костюмі, під грімом, він виглядав досить гарно.

Стовбур підійшов до Лесі, підморгнув і патетичним тоном зарецитував:

„Дівчино моя кохана,
Мое серденьтко,
Поцілуй мене, голубко,
Куплю цуценятко.”

При останніх словах Стовбур обняв Лесю за стан.

Леся перекрутилась і стала у войовничій позі проти Стовбура.

— Пане, не знаю, як там вас, — кинула різко Леся, не давайте рукам волі, бо дістанете від мене на горіхи. . .

Дівчата-хористки, які стояли, неподалеку, купкою, почали сміятись. Стовбур немило вражений відсічю Лесі, грізно насупив брови і поглядав то на Лесю, то на хористок, не знаючи, як вийти з прикрого положення.

Несподівано нагодився Пірни-Коза.

— Ходім, Грицю, на інші вечорниці — звернувся він, жартівливо, до Стовбура. Тут нам нема що робити.

— Люблю гордих дівчат, — зауважив з'їдливо Стовбур, — вони високо літають, але низько сідають.

Леся відвернулась і відійшла.

Почувся другий дзвінок.

На сцену, гордо, пройшла, побрязкуючи намис-

том, в білому кожусі і червоних чобітках, Папороть.

Оркестра настроювала інструменти. До Лесі підбігла Данилко, вона — сьогодні виступала в гурті, взявши Лесю під руку, пішла з нею на сцену.

— Дивіться в цю дірочку, — сказала вона, показуючи на дірку в завісі, огляньте собі салю. Цікаво.

Леся заглянула. На салі було біля трьохсот глядачів. У третім ряді партеру зауважила Остапа з Петренком.

— Дивіться, дивіться, — говорила Данилко, яка по черзі з Лесею заглядала в дірку завіси, он в четвертому ряді сидить чорнявий поручник — сірожупанник. Бачите?

— Бачу.

— То моя симпатія. Він з першого сірого полку. Сіра дивізія на фронті, але він часто приїжджає сюди за фуражем і продуктами. Він дуже милий, я вас познайомлю з ним. А он у другому ряді, дивіться, — цокотіла Данилко, — бачите? В другому ряді, направо, сидить двох старшин — галичан зі штабу отамана Оскілка: один, отой худий, з видовженим лицем, зветься Грець, а другий той молодий білявий називається Петришин. Вони часто тут бувають, часом запрошують наше товариство на вечерю до Жоржа. Сміха з тим Грецьком, він як підп'є, то любить співати російські пісні, немилосердно перекручує слова, але чваниться тим, що знає російську мову.

Почувся третій дзвінок. Через сцену, підскакуючи, як заяць, перебіг Гай-Зеленський зі словами: — Панове, на місця, починаємо.

За ним пройшов Сокіл і, звертаючись до Пірни-Кози, прошепотів:

— Гляди ж, не роби зі себе кловна, грай натурально, без шаржу. А ви, панно, — заговорив до Лесі, — як будете на сцені, не дивіться на глядачів та не вишукуйте там знайомих, бо затнетесь. Дивіться на салю через голови. На початку так треба.

— Дякую, — відповіла нервово Леся.

— Добра рада, приятельська, — Сокіл міцно стиснув Лесю за руку.

Вона здригнулась, дотик Сокола був неприємний.

— То один, то другий псують мені настрої, перед виходом, — подумала Леся. — Щоб заграти маленьку роллю Дарини, скільки вже перенеслося прикростей. Їй зробилось холодно, вона почала тремтіти. Скоро вихід. Тихенько, щоб ніхто не бачив, вона перехрестилась.

Гай-Зеленський дав знак рукою і дівчата-колядники, гуртом, вибігли на сцену.

Різдва́ний вечір. На сцені фіолетові лямпки, із за правої куліси обов'язкове сяйво місяця, світло лагідне, але Лесі видалось так його багато, що в перших хвилинах її осліпило. Кортіло глянути на салю, але пригадалась рада режисера.

У другому виході Леся була спокійніша, більше опанована.

Дует з пританцем „Ой, Потопе, джигуне” вдавсь добре.

Оплески і крики „браво” невгавали. Прийшлося повторити. Перший виступ, дав перший успіх.

За сценою Данилко сердечно стискала Лесю, свою дубльорку, захоплена її грою.

Після третього акту, в перерві, Сокіл оголосив трупі приємну новину, що після вистави, всіх за-

прошено до Жоржа на вечерю, і що сьогодні на вечері буде отаман Стебло.

При цих словах Громило і Пірни-Коза переморгнулись. Стебло був знаний п'яниця і авантюрик на всю округу.

— Вип'ємо Стьопа, — сказав Громило і прижмурих ліве око.

— Вип'ємо Серьожа, — відповів Пірни-Коза і прижмурих праве око.

Отаман Стебло мав підходячих компаньйонів.

Котячою ходою підійшов до Лесі Сокіл, усміхаючись широкими устами.

— Дуже добре. Поздоровляю. Зі сцени ви виглядали чудово. Тепер приготуйтеся до ролі Марусі, будете цю ролю дублювати. Він взяв Лесю за руку і час від часу стискав, а потім легко погладив.

Леся висвободила руку і легко відсунулась.

Сокіл вдав, що не помітив її відруху.

— Отож зробимо з вас артистку, тільки треба бути чемною і слухняною, — Сокіл кивнув головою і тихо відійшов м'якою ходою, як би розтопився в повітрі — зник.

— Мефістофель, — пригадала слова Петренка. Неприємний тип, але мушу його терпіти.

Вистава добігала кінця. Всі поспішно роздягались.

За кулісами чекали на Лесю Остап і Петренко.

— Поздоровляємо, — сказав Остап, як тільки Леся вийшла до них.

— Гарно, чудесно, — захоплювався Петренко, — повний успіх. Гратулюю.

— Сьогодні має бути, якась вечеря для акторів, — почала Леся, — не знаю, чи йти мені, чи подякувати за запросини.

— Ідіть, конче ідіть, — заохочував Леся Петренко, — це ж ми сірі робимо цю вечерю, фактично для вас, але запросили всіх. До нас прилучилось ще кілька осіб і на жаль, один отаман.

— З отаманами не розминемось, — встала гнівно Леся.

— Боюсь, щоб цей „пан отаман” не зіпсув нам настрою, — вставив Остап.

— Не бійсь, він один, а нас буде більше, не дамося, — жартував Петренко.

— Коли так, то будемо триматись разом, — озвалась Леся.

— Знаєте, що, — запропонував Петренко, — ми ходім наперед, а решта надійде.

— Добре, я лише попрошу, до товариства, одну панночку, називається Данилко, дуже симпатична, моя приятелька.

— Дуже добре, дуже добре, — весело гукнув Петренко, — буде дві пари.

9.

У Жоржа, як завжди, був рух. За столиками було повно гостей. По салі снував сизий дим від курення. Звуки музики мішались з голосами гостей і витворювалась своєрідна, кавярняно-ресторанна, атмосфера.

В окремому кабінеті робилось приготування для запрошених артистів.

Кельнери крутились, як мухи в окропі, стараючись, як найскорше застеляти стіл, бо гості кожної хвилини могли надійти. До кабінету вбіг господар, кругленький панок. Він оббіг кругом стіл, оглядаючи кожну тарілку, кожну чарку, кожен полумисок з перекусками. Над фаршированою щукою затри-

мався, понюхав, кляцнув пальцями і похитав головою.

— Петре, Петре! — крикнув він, підбігаючи до дверей.

Вбіг кельнер.

— Що, прошу господаря?

— Забери, на милость Божу, цю щуку, аджеж її чути.

— Під горілку піде.

— Може б і пішла... Але сьогодні, знаєш... От, морока мені! Сьогодні буде отой, театральний, отаман; він за кожную дурницю чіпляється і морду б'є... От, морока! Двадцять літ орудую рестораноном, а ще таких клієнтів не було, як тепер.

— Може б занести на кухню, нехай Лаврентій додасть там чоگونهбудь... Трохи оцту, трохи гірчиці... то й піде.

— І пішло б, коли б не той навіжений отаман. На тім тижні, ковбаса була трохи з душком... Що ж то за біда?.. Не може ж вона бути увесь час свіжа... Так той башібузук хотів застрелити мене. Я вже потім, наприкінці, підсунув йому ту саму ковбасу, — з'їв анахтема і нічого йому не сталося — живе ще досі... Я не люблю марнувати продуктів. От так зробиш зі щукою: зараз забери, а пізніше, як підіп'ють, — подаси. А зелень, зелень на стіл?

— Іван зараз принесе.

— До вишнівки додай трохи соку, бо слабенька... Та глядіть мені, звивайтесь, щоб все було в порядку. З цими словами господар вискочив з кабінету.

Тимчасом надійшло товариство Петренка і зайняло вільний столик. Розмова провадилась, переважно, довкруги сьогоднішньої вистави.

Петренко підсунувся до Данилко і розпитував про життя в трупі.

Леся, користаючись з того, нахилилась до Остапа.

— Як же вам видається, чи я надаюся до сцени, чи ні?

— Цілковито. Лише тамте оточення мені не подобається.

— Так, то правда. Леся почала оповідати, які її спіткали прикраси і як з нею поводитись Стівенс і режисер.

Остап нервово стискав кулаки. Вкінці не витримав:

— Знаєте що, панно Лесю, наколи б вам була потрібна моя поміч — скажіть.

— Добре, добре, Остапе, лише не треба хвилюватись. От, до речі, я хотіла вас просити, коли це не буде для вас трудно, — приходьте до нас на вистави, щоб потім одпровадити мене до дому, бо самій неприємно вертатись.

— З охотою, але не завжди зможу це зробити, бо маю дижури.

— Добре, отож коли зможете, то приходьте.

— Гарзд.

У цім моменті на салі з'явилась особа, яка звернула на себе загальну увагу.

Увійшов отаман Стебло.

Це був середнього росту чолов'яга, літ під сорок, з довгими козацькими вусами, голеною головою, на якій пишався, як півень на плоті, „оселедець” пана отамана. Сам отаман був одягнений в широкі червоні шаравари і синій жупан. При боці кавказька шабля, за поясом два пістолі, на плечах, довга до п'ят, кавказька бурка.

Бувший учитель села, пан отаман, під час наступу військ Директорії на Київ, привіз зі собою до помочі тридцять „хлопців”, тай з тої пори зробився отаманом окремого загону. . . Тепер Стебло крутився в районі Бердичева.

Це був зовсім спокійний і не войовничий отаман. Його відділ складався з двадцяти двох возів і тридцяти шабель. На возах „пан отаман” возив увесь потрібний, для прохарчовання загону, провіянт, фураж, як рівнож дещо з одежі для „хлопців”. Пан отаман, будучи добрим „батьком”, не забував також і про себе.

Отаманських возів було шість, там возилось цукор, муку, шкіру, сукно і тому подібні артикули. На одному возі містився „шпиталь” отамана, де їхало дві „сестри-жалібниці”, які на зміну лікували пана отамана. Був ще один віз „особливого призначення”, а що в тому возі містилось, то знав лише отаман і фірман Петрик.

Злі язики говорили, що там була „данина”, зібрана з „неслухняного населення”.

Отаман-чумақ, бойовими подіями не переймався, він пильнував лише своїх возів.

Коли його питали, чому він уникає фронту — відповідав:

— Що ж я буду робити на фронті зі своїми возами? От, коли сформую „запоріжський кіш”, тоді й на фронті покажусь. Ціла Україна заговорить про отамана Стебла.

Але Україні так і не прийшлося заговорити про „кошового отамана” Стебла, бо згодом, його зліквідувала Сіра дивізія за непослух і „реквізиції” в районі Житомира.

**
*

Пан отаман важно проходив через салю ресто-

рану до кабінету, з гори поглядаючи на гостей. Перед ним біг кельнер, — низько кланявся і вказував дорогу.

Після отамана увійшло ще кількох гостей-артисток та артистів.

— Ходім і ми, шановне панство, — піднявся Петренко.

Усі встали і пішли за Петренком.

У кабінеті було вже чимало людей.

Посеред салі стояв Стебло і щось, авторитетно, оповідав. До власних дотепів додавав власного, соковитого сміху.

Біля отамана стояв Грець, він, як то говорять, „любив начальство” і завжди старався бути якнайближче до нього, без огляду на те, яке то „начальство”, — вартісне, чи теж ні.

— Дозволю собі запитати пана отамана, як посувається справа евентуального формування коша? — улесливо питав Грець.

— Не посувається, дорогий мій сотнику, а просто біжить наперед. От закінчу формування штабу і почну розвивати курені, — говорив голосно отаман і сам з задоволенням прислухався до своїх слів, де увесь час змінялось: штаб, кіш, курені.

Отаман Стебло ніколи не був у війську і не мав жодного поняття про військові справи, але він уважав, що вистарчить одного, часом, дешевого патріотизму, щоб організувати генеральний штаб і армію.

Аджеж інші отамани, такі як він, так роблять, чому б то і собі не спробувати щастя.

— Пан отаман, нехай, з ласки своєї, пам'ятають про нас бідних, тобто, про мене і чотаря Петришина, — прикладаючи руку до грудей, низько кланявся Грець.

— А ви з якої армії, пане сотнику? — важно питав Стебло.

— Я ще з австріяцької, прошу достойного пана отамана, я ще австріяцький лейтнант, знаю кілька чужих мов: німецьку, польську, малярську і навіть російську, в штабі можу багато хісну дати. Чотар Петришин, той вже з Галицького війська, ще молодий, але добрий офіцер.

— Добре, — сказав отаман, я вас буду мати на увазі.

Пан отаман у своєму одязі, виглядав так, як би тільки зійшов зі сцени, де брав участь в якійсь, історичній, з козацької доби, п'єсі.

Сокіл з Папоротю підійшли до отамана.

Стебло, вгледівши Папороть, підбоченився і потягнув до низу правого вуса, щоб було по козацькому. Він галантно вклонився, стукнув обцасами і поцілував артистку в руку. Отаман у товаристві жінок старався бути версальським кавалером.

— Доброго здоров'я, пане отамане, — пересадно ввічливо заговорила Папороть, — щось давненько у нас не показувались?

— Що ж робити, дорога пані, — війна. . . Треба скрізь самому бути, всього доглянути. Кругом біда. Нашу Неньку — Україну зо всіх боків обсіли вороги. Треба організувати військо, треба боронити край, шановна пані, увесь тягар спадає на нас військових, — патетично говорив Стебло, взявшись в боки.

— Так, так, пан отаман мають багато тяжкої і відвічальної праці, — мастив далі Грець, — та й що говорити, вищі начальники мають повні голови клопоту.

Сокіл уважно оглядав нові штани і жупан отамана, шкодуючи в душі, що такий добрячий мате-

ріял, так без пуття марнується. Для театру таких річей, до зарізу, потрібно, бо костюми геть чисто обшарпались.

— Ви так багато працюєте, пане отамане, і ніколи не поділитесь з нами, не розкажете про тягар вашої роботи, — хитро під'їжджала Папороть в надії на „багаті і великі милості” отаманські.

— Я чоловік скромний, — опускаючи вниз очі, промовив Стебло, — я, прошу пані, не Махно, який реклямує себе на кожному кроці. . . Ви, може, панство, чули? — звернувся Стебло до присутних, — Махно випустив паперові гроші з написом: „Гоп, куме, не журись, в Махна гроші завелись”, — і він соковито засміявся. Махно поробив написи на своїх возах, — говорив далі Стебло, — з переду: „не втічеш”, а ззаду: „не доженеш”. Я на своїх возах жодних написів не роблю, мені не треба нікого доганяти, як рівнож не маю чого тікати, — і він знов залився сміхом.

Сміялись і присутні, тільки з різних причин.

Підійшов кельнер і зголосив, що вечеря готова.

Стебло, широким рухом руки, попросив усіх до столу.

Пан отаман провадив під руку Папороть і посадив її на першому місці, а сам умістився праворуч неї. Ліворуч артистки підсів Грець. Решта гостей займала місця довільно. В середині сіли: Леся, Данилко, Остап і Петренко.

Першу чарку підніс отаман за Україну.

— Нехай живе і процвітає Вільна Ненька — Україна! Слава Україні!

Всі встали і тричі крикнули „Слава”.

Після тосту взялись за „працю”, бо година була пізня, апетиту нікому не бракувало. Страви зни-

кали за стравами, з'явилась і зникла в животах гостей фарширована щука з душком — все йшло як найліпше.

Грець виголосив промову на честь отамана Стебла.

— Я хочу, мої панове, скласти желання на руки достойного пана отамана і, евентуально, для всіх тих мужественних людей, які так само, як і пан отаман, не покладаючи рук, взяли за формування нашого війська. Хай живуть енергійні одиниці. Слава отаманові Стеблові! — закінчив мову Грець.

Усі крикнули „слава” за винятком сірожупаників.

За хвилину встав поручник Черненко, з першого полку Сірої дивізії і сказав: — Я вношу тост на честь і славу Сірої дивізії, яка боронила свій край на Чернігівщині, а тепер успішно боронить на Коростенщині і за дужими плечима якої ми ще можемо тут жити і працювати. Слава!

„Славу” прокричали всі без винятку. Пан отаман і Грець кричали дужче за всіх.

Гості вже були трохи підпиті, коли Остап просив слова.

— Прошу панства, між нами є сьогоднішня дебютантка панна Леся, яка виконувала ролю Дарини; добра гра й спів панни Лесі зробили миле вражіння на всіх глядачів. Отож наша сьогоднішня дебютантка цілковито заслужила на те, щоб випити за її здоров'я і побажати їй дальшого успіху. Крім того, хочу додати, що панна Леся не тільки виявила себе доброю артисткою, але рівно ж була вона доброю співпрацівницею в канцелярії нашого полку, а ще ліпшою вона була, коли з шаблею в руці, брала

участь в боях на Чернігівщині, в одному з окремих кінних відділів. Слава панні Лесі!

Гучне слава пролунало в кімнаті.

Стебло зірвався з місця і побіг з чаркою в руці до Лесі.

— Я й не знав, що ви така хоробра дівчина, — і поки Леся опам'яталась, Стебло вхопив її за руку і почав цілувати пальчики, потім, звертаючись до гостей, викрикнув, — за здоров'я нашої отаманші! . . Слава!

Ще раз пролунало голосне „слава” й затихло. Грець теж підскочив до Лесі.

— Цілую руці найяснішій панні отаманші!

— Я не отаманша, — відповіла збентежена Леся, — я собі звичайна дівчина. . . але десь, глибоко, в душі, слово „отаманша” було їй дуже приємне.

Грець добре підпитий, сипав на адресу Лесі масні компліменти й похвали. Він перетягнув своє крісло ближче, щоб поговорити з дівчиною.

Підлабузування Греця не сподобались Остапові.

Папороть теж була не в настрої; від злости виглядала блідо-зелена.

Леся була головною особою вечора, а про неї всі забули.

З великого успіху Лесі, також був не зовсім задоволений Сокіл, бо вона вимикалась йому з рук. Стовбур, насупившись, прийняв трагічну позу Отелла — йому не подобалось оточення Лесі.

Грець, який був переконаний, що має голос до співу, розпочав російський романс, з дивовижними наголосами:

„Ямщик не гони лошадей. . .”

Романс не зробив жодного вражіння.

— Як вам подобається цей романс? — спитав Лесю Грець.

— Нічого собі... Але я російськими романсами не захоплююсь.

Остап був злий. — Ліпше б, пане сотнику, ви заспівали українську пісню, коли вмієте добру...

Грець здивовано глянув на Остапа й подумав:

— Як то може бути, щоб мужва в такий спосіб зверталась до офіцера, і хотів щось образливого сказати Остапові, але своєчасно спостерігся, що в Сірій дивізії інакше трактують вояків, як то було в австрійській армії і, що тут взагалі „мужви” немає, тому то в інший спосіб відповів Остапові.

— Як то, пане товаришу, вас розуміти? Що то значить „коли вмієте добру?”

— То значить, добру українську пісню, яку радо всі послухаємо, а російські романси боком нам вилазять.

— Як бачу, то ви, пане товаришу, завзятий шовініст, аджеж у наддніпрянській Україні, в багатьох піснях можна почути російські слова.

— А в наддністрянській німецькі й польські.

— Видите... то не наша вина... Ви, товаришу, може будете твердити, що галичани, зовсім, не вміють говорити по-українському.

— Бо ж таки не вміють.

— Гальт, пане товаришу, — несподівано обізався чотар Петришин, — уважайте, що говорите.

— Уважаю... Прошу послухати, от вам перлини української мови: „Мої камради! Ходім на гоф троха свіжим люфтом поатмати! Сервус”. Що не слово, то перлина.

— Перепрошую. А у вас говорять: „паляніца, рушніца, понравілась, дівиця, кулямьот, серпень, ве-

ресень, — вмiшався Грець, — теж перлини. . .

— Так говорять москалі, які, на жаль, ще служать в наших установах.

Ціле товариство з цікавістю прислухалось су-перечці, але поручник Черненко, знаючи, з досвіду, до чого такі диспути підхмелених можуть допровадити, вмiшався в розмову.

— Послухайте, панове. . . Про чистоту мови, зараз, не час сперечатись; річ ясна, що як наддніпрянці, так само і наддністрянці мають, в мові, багато чужих слів. . . Нема нічого дивного, під яким паном сиділи, від того й навчилися. Будемо мати свою державу, будемо мати спільні думки, спільні звичаї і спільну, чисту, українську мову. А тепер, панство, ліпше вип'ємо за вояцьку поставу галицької сотні, яка несе службу при штабі Коростенської групи; я часто, в службових справах, там буваю і з задоволенням приглядаюсь до тих вояків. Дисципліна й порядок-серце радується, дивлячись на таке військо. Слава братам галичанам!

— Слава! — загреміло на слова Черненка.

Після тосту Грець пересів до групи отамана Стебла. Тут було веселіше. Папороть сиділа вже на колінах у Стебла і бавилась його довгими вусами. Її настрої покращав. Тут же сидів і Сокіл, який стався, при тій спосібности, випросити у отамана трохи сукна і шкіри, для потреб театру.

Біля отамана крутились ще дві хористки і теж чогось у нього домагались. Стебло почував себе щонайменше, як китайський мандарин. Підпите обличчя сіяло, як млинець на масницю; він усім і все обіцював.

Неподалеку сиділа хористка Козачинська, вона таки добре підпила і, спершись головою на руку,

води́ла п'яними очима за всім, що діялось в кімнаті. До неї підійшов Грець, він знав Козачинську ще з Копичинець, — ото́ж, ставши проти неї й прибравши театральну позу, продеклямував:

Ой, від пива болить спина,
А від меду голова...
Болить голівка?

-- Ні, пане сотнику.

— А чого ж ви така... знаєте, як у „Наталці” співається: „чого ж бо я така смутна”...

— Почуваю себе змученою і хворою. Не маю ані щастя, ані хісну з цього театру. Треба тікати до́мів, троха відпочати у мамці. Коли їдете до краю? Може б я поїхала з вами?

— Прошу ласкаво, буду дуже вдоволений, коли зможу вам допомогти... Лише не відаю, коли вдасться вивернутись, бо цим разом мав мороку з нафтою.

— Жартуєте?

— Бачте, люди, як люди, не розуміють, що їм робиться добро... З великими клопотами вдалося перевезти трохи нафти й солі... Того ж тут бракує... І зараз крик: і сякий, і такий, і спекулянт, мало злодієм мене не зробили, так уже пан отаман Стебло мене порятував... От таке... Як бачите...

— Нема правди в світі, ох нема, зідхнула Козачинська.

— Нема, — повторив з жалем Грець. Він ще, мабуть, довго б нарікав на світ Божий, але оце почувся голос Сокола, який всіх закликав до загального співу. Хористи почали зібратись навкруги отамана.

Отаман сидів зовсім п'янений і розніжений.

Він, як сова, кліпав очима, а лице зробилось багрово-червоне, як заходяче, зимове, сонце. На правому коліні сиділа у нього напівп'яна Папороть, а на лівому вместились Лідочка.

— Братці, голуб'ятка мої, — мимрив отаман, — заспівайте мені такої, щоб цілий Жорж ходором ходив... Нехай знають і чують, що гуляє кошовий отаман Стебло.

Незабаром хор почав: „Не тумани з моря, не тумани...”

Поручник Черненко, який сидів у товаристві Петренка, моргнув до нього: — Слухайте, приятелю, чи не час нам у дорогу, бо ж бачу, що тут починається друга вечеря-отаманська.

— Маєте рацію, пане поручнику.

— Отож, голубе, підіть та зробіть рахунок у господаря за вечерю, розуміється за всіх, тай додому. Петренко підхопив Остапа тай пішли вдвох розраховуватись.

Черненко звернувся до Лесі: — От так і відсвяткували ваш перший виступ на сцені. Хотіли ми, щоправда, зробіть це в меншому товаристві, але склалось інакше.

— Щиро дякую за все. На ширше товариство не нарікаю, бо мала щастя пізнати ще одного отамана...

— А ми, пізнали „паню отаманшу”, — посміхачись, сказав Черненко.

— Пане поручнику, не глузуйте з мене, — капризно надула губки Леся.

— Я не глузую, я цілком поважно. Коли Стебло може бути отаманом, то чому ви не можете бути отаманшою, а я тоді зголошуся, до вас, за ад'ютанта, — жартував Черненко, — сформуємо, якийсь окре-

мий, ні від кого незалежний курінь і гайда в степ гуляти. Україна велика, знайдеться місце й для нас.

Коли хор затих, почувся п'яний голос Греця:

„І вчора горох,
І сьогодні горох...”

— Зачекайте, зачекайте, сотнику, — кричав отаман, підспівуйте дітки: „Ох, ох!” І отаман почав п'яньким тенорком:

„І вчора горох,
І сьогодні горох”...

А хор підспівував: „Ох, ох”. Далі тягнув Грець:

„Прийди, прийди серденько,
Поговорим удвох!”

„Ох, ох!” — гудів хор, як джмелі в траві.

У дверях показалися Петренко і Остап, вони давали знаки Черненкові.

Той вийшов. — Заплатили все, — сказав Петренко, — тепер можемо вийти, далі нехай платить „пан отаман”.

Черненко вернувся й попередив своє товариство. Всі непомітно вийшли.

Залишився отаман Стебло, з майбутнім своїм начальником штабу сотником Грецьом, хором та Папоротю на колінах. Лідочка залишила „отамана” і пересіла на коліна до сотника Греця... І пішла гуляня широка і безкрая, як степи чумацькі.

10.

Леся сумлінно й старанно приготувлялась до ролі Марусі. Сам Сокіл не раз залишався, після загальної проби, щоб переробити з Лесею деякі моменти з ролі.

Навіть Стівбур подобришав; він теж старався Лесі допомогти — — будучій своїй партнерці.

— Знаєте що, панно Лесю, — сказав колись Стівбур, — коли хочете, я можу приходити до вас і докладно перепрацьовувати наші спільні мізансцени.

Пропозиція була добра і вигідна для Лесі, бо скорше можна б вертати з холодного театру до теплої кімнати. Але Леся добачала в цій пропозиції, якісь затаєні наміри Стівбура і на пропозицію не згодилась.

— Дякую за ваші добрі бажання, але я ще над цим подумаю.

Якось одного разу проба затяглась довше, як завжди. За пару день, Леся мала грати Марусю, а тому, після загальної проби, прийшлося ще залишитись зі своїм головним партнером Стівбуром, для удосконалення деяких мізансцен. Леся сумлінно перепрацьовала всі головніші сцени.

Поміж Лесею і Стівбуром, за останні дні перед виставою, уложились цілком добрі відносини.

Коли закінчилась проба, було вже пізно і Стівбур запропонував відвести Лесю до дому. Вона згодилась.

Подорозі проходили біля Жоржа, обоє були голонді і вступили, щось теплого перекусити.

До вечері Стівбур замовив коньячку. Леся, помимо невдоволення і прохань Остапа, навчилась пити. Перед виходом на сцену її навчив пити Пірни-Коза. Алькоголь надавав сміливости і роля виходила яскравіше і певніше гралось.

Перемерзлі в театрі, їли і пили зі смаком. Леся відчувала, як коньяк вдаряв у голову і теплом розходився по жилах. Їй робилось весело. Стівбур ви-

давався симпатичним. Ресторанний квартет діяв, як райська музика. Їй хотілось крикнути, заспівати на цілий ресторан, або в шаленому галопі, промчати вулицями міста. Вона пригадала собі свого Кажана, потім Блискавку.

— Чому проміняв мене на Настю? — подумала Леся і їй зробилось невимовно жаль себе. В очах показалися сльози.

— Що з вами, панно Лесю? — спитав Стовбур, помітивши несподівану перемену в настрої Лесі.

— Нічого... Ходім уже. Леся поспішно почала одягатись.

Після вечері Стовбур відвів Лесю додому. На східцях, перед дверима Лесиною мешкання, Стовбур, прощаючись, довше, як треба затримав її руку і промовив:

— Завтра граємо в головних персонажах, бажав би, щоб сьогодні, настала між нами приятельська згода...

— Очевидно, ліпше жити в приязні, — і Леся стиснула йому руку.

Настала невиразна павза. Леся хотіла щось сказати, але вагалась. Їй хотілось завтра відограти, як найліпше свою роль, а для того варто бути зі своїм головним партнером у добрій згоді, треба навіть прихилити його, цілком, до себе, це вже підказала їй жіноча практичність і вона звернулась до Стовбура:

— Може зайдете на шклянку чаю?

Стовбура два рази просить не треба було. Його лице розплилось в широку усмішку від вдовolenня.

Леся мала окрему кімнату, яку їй вистарався Остап, ще коли вона почала працю в канцелярії пол-

ку. Кімната мала окремий вхід. У середині було при-
тульно і симпатично.

Посередині стіл, біля столу глибокий шкіряний
фотель і пара крісел, у кутку тапчан-ліжка. У го-
ловах, над тапчаном, висів маленький образок-ме-
дальон, який Леся вивезла ще з дому. На централь-
ній стіні уміщений тризуб, вирізаний з оріхового
деревя і оправлений золотою мережкою.

— Прошу сідати, — сказала Леся, — зараз на-
ставлю чай. Вона запалила примус і приготувала лег-
ку закуску до чаю.

Стовбур розглядав кімнату. Чай закипів.

— Знаєте, коли витворились між нами, можна
сказати, такі милі відносини, то варто було б запи-
ти нашу приязнь, — запропонував Стовбур.

— Випила б радо, але не маю нічого до пиття,
хіба чаєм зап'ємо. . .

— Запас шкоди не чинить, — і Стовбур підій-
шов до свого пальта, яке висіло на цвяшку біля две-
рей. З глибокої кишені пальта витягнув дві пляшки,
одну з коньяком, а другу з вишнівкою.

— Що це ви робите, пане Стовбур? — здивува-
лась Леся. Звідки то все?

— То ще перед обідом купив для себе, але те-
пер, якраз придалось.

— Ви хочете, щоб ми повпивались і вікна по-
вибивали, — жартувала Леся.

— Вікон бити не будемо, бо тепер зима, а так
трохи підправимо те, що почали у Жоржа.

— Але я не маю чарок. . .

— Можуть бути склянки. Стовбур почав від-
корковувати пляшки.

— Я ще так багато ніколи не пила.

— Часом випити не зашкодить. Наші діди теж пили, а проте були здорові і веселі.

На столі з'явився гарячий чай. В кімнаті було затишно й тепло.

Розмова крутилась біля завтрішньої вистави. Стовбур ворожив Лесі успіх і запевняв, що вона створена для театру. Від випитого в кімнаті ставало щораз веселіше. Стовбур, під час розмови, часто цілував руки Лесі і вона йому не боронила. Коли помішались вишнівка з коньяком, у Лесі почала крутитись голова, а язик заплітався і говорив те, чого не бажала голова. Вона підспівувала, плела дотепи й голосно сміялась. Несподівано вхопила зі столу ножа, видряпалась на фотель і, розмахуючи ножем, почала вигукувати: — На коней хлопці!.. Вперед!.. Бий, стріляй!..

Стовбур з захопленням дивився на її розпалене личко — блискучі очі.

Стоячи у фотелі у войовничій позі, вона крикнула: — Стовбур, дай напиться!..

Стовбур подав їй пів склянки вишнівки. Леся випила і жбурнула склянкою об землю.

— Я отаманша... Чуеш, Стовбуре?... Самостійна отаманша... Коли захочу, розтопчу увесь світ... Наказую вперед... вперед... Я буду... — Леся похитнулась і була б упала на землю, якби вчасно не підхопив її Стовбур.

Він посадив її в фотель.

— Води, — простогнала Леся.

Стовбур подав їй холодного чаю. Леся відпила й осунулась на спинку фотелю. Закинувши голову, напів лежала, її уста були розхилені.

Стовбур нахилився над нею і довго вдивлявся в клясичні риси дівчини. Його манили розхилені уста

Лесі. Не втерпів і впився в них довгим поцілунком. Коли відірвався, помітив, що Леся зблідла і майже не дихала.

Стовбур перелякався.

— Зомліла, — подумав. — Що робити? Він розглянувся по кімнаті і побачив на нічному столику кольтонську воду; почав натирати їй виски, але то нічого не помагало. Леся ледве поворушила головою і зісталась в тій самій позиції. Стовбур обережно взяв її на руки й заніс на тапчан; постягав взуття, порозпинав одяг і з рушника зробив холодний компрес на голову.

За який час Леся почала нормально віддихати — заснула.

Що робити? Іти додому, чи залишитись біля неї?

Стовбур підійшов до столу, допив свій холодний чай, закурив, попробував пройтись по кімнаті, але ствердив, що ходити йому було трудно, він похитувався — голова крутилась. Підійшов і сів на тапчані біля Лесі. Крізь сон Леся застогнала. Стовбур розіпнув їй ширше блюзку, щоб легше дихалось. Високі груди Лесі підносились, то опускались. Стовбур нахилився ближче і жадібно вглядався в неї, як фавн в сплячу Діяну. То тривало не довго, забувши про все на світі, припав до її грудей.

Леся опритомніла. З силою відтрутила напасника. Від несподіванки Стовбур полетів на землю. Леся зірвалась на ноги:

— Що зі мною? Де я? — розгублено, підпухлими очима оглядала кімнату. Її зір упав на стіл, на якому пишались порожні пляшки, склянки з недопитою вишнівкою і решта недоїденої перекуски.

— Як ви тут взялися, пане? — остро звернулася

Леся до Стовбура, який непевно підводився з долівки.

— Ви ж мене запросили до себе — лупаючи п'яними очима, відповів Стовбур.

Леся почала собі пригадувати все, що було вчора і, звертаючись до Стовбура, рішуче сказала: — Прошу, негайно, залишити моє мешкання.

— Але ж, панно Лесю, — почав було, зіпнявшись на ноги, Стовбур.

— Вон, негіднику! тупаючи ногами, кричала Леся.

— Дозвольте пояснити... — пробував оправдуватись Стовбур.

— Я вас питаю в останній раз, чи ви залишите мою кімнату? — Леся вхопила зі столу порожню пляшку й підступила до нього.

Стовбур схопив пальто й капелюх. На порозі ще затримався:

— Я хочу вам пояснити...

— Без пояснень... Вон!

Стовбур вийшов.

Леся сіла й гірко заплакала.

За стіною пробила друга година ночі.

Рано мав прийти Остап і принести Лесині чобітки, які вона просила дати припасувати для сцени.

Взялась порядкувати. Решту вишнівки, яка залишилась в пляшці, з огидою вилила. Вона почувала себе хворою.

— Боже, Боже, як же я сьогодні буду грати, я зовсім хвора, — розпачала Леся. — Оповіді Остапові, чи ні? Що він на те скаже? Чи зрозуміє мене? Скаже, почував у вас... І подумає про мене все, якнайгірше... Але це ж одинока людина, яка до мене щиро прив'язана, більше того — кохає мене...

Це для нього буде дуже приkre, бож кохає... А чиж варто мене кохати? Щоб-то сказала мама, якби довідалась про життя своєї доньки, — і Леся знов залилась сльозами. — Треба хоч пару годин переспатись... Леся лягла, але сон тікав від неї...

Остап застав Лесю заплакану.

— Що з вами, панно Лесю? — ніжно запитав Остап.

— Так... Нічого... Почуваю себе трохи хворою.

— То зле... А от я чобітки ваші приніс, поміряйте.

— Дякую, що принесли. Не знаю, чи буду сьогодні грати...

— Коли, дійсно, зле себе почуваєте, то ясна річ, що не варто грати.

— А що буде з виставою?

— Папороть буде грати, це ж її роля.

— Я не знаю, що його робити?

— Скажіть, панно Лесю, відверто, що сталось, адже ви плакали...

— Нічого...

— Скажіть мені, що сталося?

Леся заломила руки і почала нервово ходити по кімнаті.

Остап трохи вичекав, потім підійшов до Лесі, взяв її лагідно під руку і посадив у фотель. Присунув крісло і сів біля неї.

— Леся буде чемна дівчина і розкаже мені, своєму приятелеві, що з нею сталось, — говорив Остап до Лесі, як до дитини. — Може хто образив?

— Так, образив... Леся хотіла встати, але Остап притримав її за руку. Вона відкинулась на спинку фотеля і закрила руками лице.

По її гарних, довгих пальцях текли сльози.

Остап лагідно відняв її руки від лица і почав цілувати пальці, на яких ще залишились солені сліди сліз.

— Хто ж то вас образив? — питав далі Остап.

— Стовбур.

— Стовбур?.. — здивувався Остап. — А то яким чином?

Леся оповіла про візиту Стовбура.

Остап то блід, то червонів, і коли Леся скінчила своє оповідання, зірвався з місця і забігав по кімнаті. Підбіг до Лесі і став перед нею.

— Я йду... Я заб'ю ту паршиву собаку.

Леся встала і поклала руки Остапові на плечі.

— Заждіть, Остапе, тим лихові не допоможете, а тільки зробите мені встид... Самі ж не оберетесь клопоту. Я рішила це затаїти і крім вас ніхто не повинен знати про цей інцидент.

Остап, круто, повернувся і знов почав ходити по кімнаті.

Настала мовчанка.

Згодом Остап звернувся до Лесі:

— Бачте, я вас попереджував, я вам радив не пити, а ви все ж таки мене не послухали — маєте наслідки. Це вже, коли хочете почути від мене правду, тільки ваша вина.

— Чим же я тут завинила?

— Тим, що ви не вміли поводитись з таким типом, як Стовбур. Ви не повинні були ходити з ним на вечерю до Жоржа, а тим більше приймати його у себе...

— Хто ж його знав, що він такий...

— Та таким, з рештою, міг стати кожний...

— Значить, ви всі такі?..

— Ні, не всі. Але ви, жінки, часом самі створюєте такі обставини... подібні до ваших...

— То б то всьому завинила я?

— У великій мірі... Мужчина, переважно, ніколи собі нічого не дозволить, поки жінка його не спровокує...

— Я думала, що знайду в вашій особі поради-ка, а знайшла прокуратора.

— Будьмо справедливі. Стовбур скотина, але коли б ви держались даліше від нього, коли б ви не ходили з ним на вечерю, коли б ви не запрошували його до себе, коли б ви не напились п'яні, то... Ви є легкодуха...

— І це все, що ви можете мені сказати?..

— Міг би сказати ще більше, але побитого не б'ють.

— Кажіть все. Я буду слухати.

— Це покищо все.

— Дякую. Я змучена і мушу відпочити.

— Відпочивайте. Поважання!

Остап вийшов, а Леся залишилась зі своїми думами.

11.

Леся переборолала себе. Вона все ж таки постановила грати. О сім'ї вечора прийшла до театру. На душі було тяжко. Розмова з Остапом ще більше її пригнобила. В такому духовому стані, в якому була Леся, міг виступити лише дуже досвідчений актор, а не початкуюча аматорка.

Леся почала дивитись на театр, як на свою професію.

— Сьогодні всі і все проти мене, але я все ж буду грати, бо мушу, — рішила вона. Почала одягатись. Біля дверей хтось постукав.

— Заждіть хвилинку, зараз, — Леся хутенко одягла чобітки і накинула на себе шляфрок, — прошу ввійти.

На порозі показався Пірни-Коза, він тримав у руках велику картонну коробку і усміхався.

— Не гніваєтесь?.. Ви сьогодні виступаєте в головній ролі, тому я вам приніс те, що потрібне до успіху, — з цими словами Пірни-Коза відчинив коробку.

Коробка була виложена гілячками ялини, а на гілячках розложені тісточка, чоколяда, виноград і пляшка коньяку з чаркою біля неї.

— Це для вас. Гадаю, що не відмовите прийняти цей скромний дар.

Леся взяла Пірни-Козу за обидві руки і міцно стиснула.

Цього вечора вона почувала себе самотньою і візита Пірни-Кози з подарунками, цілющо вплинула на її душу.

— Сердечно вам дякую, славний Пірни-Козо, але що це ви, хочете зробити з мене гірку п'яницю. . .

— Боже мене борони, це лише товариська прислуга. Ви ще молода сила, а я вже підтоптаний актор і знаю з досвіду, що інколи потрібно перед виступом. Я вже не раз давав вам цінні поради і завжди було добре. От і цим разом послухайте мене і випийте чарку перед виходом і перед кожним актом. . . а успіх забезпечений. А скінчиться вистава, можете зовсім не пити.

— Сьогодні пити не буду, бо почуваю себе хворою і без настрою.

— Тим більше. . . тим більше. Конче мусите випити. Без того ані ногою на сцену. Провал.

— Коли ж я не можу дивитись на алкоголь, якось мені спротивів. . .

— Затулить двома пальчиками носика і випийте. Послухайте доброї, приятельської ради. Пірни-Коза зручно відкоркував пляшку і налив до чарки. Прошу!

Леся, щоб не образити Пірни-Козу, випила, здригнулась і потяглась до винограду.

— Коли ви здригнулись, то випийте ще одну.

— Не можу.

— Ще одну... Конче... — припрошував Пірни-Коза, — він налив ще чарку і подав Лесі.

Леся випила і їй, дійсно, зробилось добре.

— Дякую. Почуваю себе ліпше. Випийте ж і ви.

— Я про себе не забуваю, у мене мається, щось про запас. Він витягнув з кишені пляшку і, ласкаво гладячи її рукою, сказав:

— Я без цієї голубоньки з Мельпоменою не розмовляю. За ваш успіх! — він потягнув просто з пляшки, — а тепер до роботи, біжу характеризуватись. Тимчасом!..

Пірни-Коза так несподівано зник, як і з'явився.

Леся загризла чоколядою і почала далі одягатись. Коньяк теплою хвилею розливався по жилах і підбадьорив її.

— Нехай зляться Папороть, Стівбур, а навіть Остап, а я все ж таки грати буду — думала Леся, сідаючи характеризуватись.

**
*

Вистава пройшла успішно. Але виконання ролі не дало такого успіху, на який сподівалась Леся. Зденервованість після минулої ночі, непевність себе, дались в знаки.

Леся грала добре, але не захопила глядачів.

Папороть раділа.

Леся відчувала, що роля Марусі у її виконанні — невдалась.

Повернувшись до убиральні, вона пригадала про подарунок Пірни-Кози. Не довго думаючи, Леся вдалась за порятунком настрою до пляшки з коньяком.

Переодягнувшись, вона хотіла вже йти до дому, коли увійшов Сокіл. Він щиро витав Леся з успіхом.

— То нічого, — говорив він, — що в деяких місцях вийшло блідо... Але ж це перший виступ у відповідальній ролі... На другий раз вийде цілком добре.

— Ні, пане Сокіл, я відчуваю, що роля пройшла не так як треба.

— На перший раз цілком добре, цілком добре. Кажу це вам, як режисер... А тепер, як приятель, звертаюсь до вас з проханням піти до Жоржа, щоб запити, добре виконану, першу спробу на сцені.

— Дякую, але мушу відмовитись від приємності спільної вечери, бо з театру спішу просто додому.

— У вас поганий настрій — відкладемо це на інший раз, — Сокіл холодно уклонився і вийшов.

Лесі стало невимовно прикро.

— Не встигла відограти першої, більшої ролі, як уже жадається заплата, — подумала Леся.

Забравши речі, Леся вийшла з театру.

Біля театру чекав Остап. Йому було прикро, що він так похапцем осудив Леся і тепер хотів її перепросити.

— Вітаю і здоровлю з успіхом. Виконали трудну роль і виконали добре.

Зустріч з Остапом була приємна. Лесі бракувало товариства Остапа.

Вона утішилась і сердешно дякувала за поздоровлення.

— Я був несправедливий до вас, але мені, як людині, яка вас кохає, тяжко було слухати про те, що ви оповідали. Але то вже минуло... Забудьмо про те... Дайте руку на згоду.

— Ви добрий, Остапе, розумію вас і не гніваюсь за ваші докори. Мені було дуже прикро... Але за вашу щиру прихильність до мене... я зумію... віддячитись...

— Може заїдемо до Жорка і повечеряємо на згоду?

— Дякую, але сьогодні до Жоржа не піду, бо перед хвилиною відмовила Соколові... Не хочу, щоб нас там побачив. Ходім до мене вечеряти. У мене так затишно і спокійно.

**
*

Остап згодився.

Чайник лагідно шумів, закипаючи, а старі приятелі мирно бесідували.

Коли чай був готовий, Леся поставила на стіл пачку Пірни-Кози, яку дістала в театрі. Чарка коньяку, випита з чаєм, цілком поправила настрій Лесі. Обоє почували себе добре.

— Мені щось холодно, — раптом озвалася Леся, — може б ще налили по чарці... Остап встав, зняв з вішака Лесін плащ і прикрив її.

— Так буде ліпше... Скоро загірїєтесь, а пити більше не треба... Може хочете гарячого чаю?

— Ні, дякую! — в голосі Лесі відчулось якесь нервовоє подразнення, — ви, як той ментор, все поучаєте мене, що дозволено, а що ні...

— Роблю це з великої прихильности до вас.

— Знаєте, Остапе, це стає нудним... — Леся

здрігнулась, — здається, якби випила краплину коньяку, мені було б ліпше... Може нап'ємось?

— Якось не маю охоти.

— А я маю охоту... Знаєте, хочеться сьогодні, напитись...

— Звідки таке бажання?

— Якось холодно, — Леся знов здрігнулась.

— Може простудились? — Чекайте... — Остап підійшов до Лесі, приложив руку до чола, попробував пульс, — усе в порядку. Але пити більше не треба... На сьогодні досить.

— Ха, ха, ха! — Леся несподівано почала сміятись. — Знаєте, Остапе, у нас в гімназії був учитель — математик, він теж усім нам докучав своїми моралами: то зачіска буйна, то перстень на пальці завеликий, а часом звертався до моїх товаришок, які сиділи на перших партах: „мадемуазель, не висовуйте так далеко вашої ніжки, сидіть скромніше, я вже старий, мене не спокусите”. Ха, ха, ха! — заливалась Леся сміхом. — Але він, хоч докучав нам, не був такий нудний, як ви... Він навіть алгебру, такий нудний предмет, потрапив викладати „на-весело”. Він казав: „уважайте, знак плюс в математиці має перше місце, так, як дама в товаристві”. Ха, ха, ха! — і, звертаючись до Остапа, жартівливо додала, — перемініть гнів на милість і налийте по-чарці...

— Добре... Я налию, але будете пити самі... А щоб вас не нудити, то я забираюсь... — він зробив рух до вішака по плащ.

— Чекайте, Остапе, не будьте таким вражливим... Нехай буде по-вашому — налийте чаю... Сядьте ближче та поговоримо...

— Чаю наляю, але без коньяку.

— От і знову... Скажіть, чи я мала дитина, що мене треба водити за руку?

— Ви не мала дитина, але за руку вас водити треба, — Остап порядкував біля чайника.

— Бачте, я ніколи не мала заміру вступити в монастир... Я шукала з малечку життя бурхливого...

— Тому то вступили у відділ Блискавки?

— Так, тому... Але я уявляла те життя, дещо, іншим... Життям вояка, що бореться за волю свого народу... В дійсності ж...

— В дійсності ви розчарувались?

— Так.

— Тоді чому, завчасу, не кинули відділу?

— Було вже запізно... І коли б не ви, не знаю, чи вдалося б мені звідти вийти...

— Коли людина постановила, щось зробити, то для неї не існує такий вираз: „запізно”. Ви розчарувались і, замість того, щоб утікти від Блискавки, стали його... ну, як там...

— Це ви так мені співчуваєте?

— Ви людина безхарактерна... Не було б прикристи зі Стовбуром, коли б ви були дівчиною з характером...

— То, по-вашому, я заохочувала Стовбура до його невластивого поступування?

— Коли хочете знати мою думку, то так... Я вже вам говорив, що в інциденті зі Стовбуром ви завинили... І тільки ви... Так поступають жінки... ну, жінки легкої поведінки.

— Дякую! Назвіть вже мене властивим іменем...

— Назвіть самі себе, — Остап поставив на стіл склянки з горячим чаєм.

— Що ж, моє життя так склалося, що без пиття воно не цікаве... Нема емоцій.

— Маєте сцену.

— То все не те, розумієте... То все не те...

— Я, здається, догадуюсь, про які емоції розходиться... Пам'ятайте, я ваш друг і говорю вам щиро й поважно — ще один необережний крок і полетите в провалля...

— Дякую за остереження... Ваші погляди на життя видаються мені скучними.

— Вибачте... Тоді шукайте собі життя цікавішого, веселішого... Життя неморальної жінки... Життя...

— Докінчуйте! — Леся зірвалась з фотелю, відкинула ногою плащ і стала перед Остапом. Очі її блистіли, уста нервово дріжали... Докінчуйте!

— Докінчуйте вже самі... Зі мною вам нудно й скучно... Щоб було веселіше, запросіть на чай Стомбура...

— Як смієте! — крикнула Леся.

— Я вас кохав правдивим, щирим коханням... Кохав вас... ну, молився на вас, жив вами, снів вами... А ви так оцінили мої почуття... Назвали мене ментором... Вам зі мною нудно, скучно... Шкода, що я так довго молився за вас. В гарному тілі — гідка душа!.. Прощайте! — Остап вхопив шапку, плащ і вибіг з кімнати.

На дворі вже світало. Остап ішов без цілі, без думки, без серця... Ішов, не знаючи куди... Сніг тріщав під ногами, свіжий морозний вітрець пестив його лице. Чим далі, ставало ясніше. На сході почало рожевіти і, враз велике червоне коло викотилось з-поза обрїю; жовтобагряне проміння маснуло по снігу і освітило землю. Остап став і лише тепер спостеріг, що він був далеко за містом на шосі Бердичів-Житомир.

— Щось сталось! . . . — думав він. — Але що саме? — Ага. . . та жінка, яку так кохав-повія. . . Почалось від Блискавки. . . потім історія з Стовбуром. . . Така молода, а така зіпсута. . . Хто знає, може там не тільки Стовбур побував у гостині, а може й Пірни-Коза.

При згадці про останнього спостерігся, що думає дурниці, що він подразнений, знервований. . . а може, думки пішли назад, завагався. . . а може безпідставно кривдить Лесю. . .

Хто знає? Часом трудно зрозуміти поступовання жінки. . . В них, власне, часом буває логіка без логіки. Все оперте на відруху.

Сонце бризнуло багатим промінням по снігу, витворюючи мільярди брилянтів, які сліпили очі.

— А все ж таки вона мене не кохає — це факт. . . Їй хочеться емоції. . . Досить з цим усім. . .

Остап ішов далі на зустріч сонцеві, якби бажав знайти у сонця пораду. Здалека було чути охкання гармат. . . Десь скреготіли кулемети. . . Змагаються. Криваво змагаються. Ворог намагається зайти з боків. . . Та дарма. . . Дарма! . . — крикнув на все поле Остап. — Твердий оріх сірожупанці — подавитесь! . .

Промайнула якась думка, відбилась на обличчі і воно прояснилось, набралось рішучості. . .

— Там, там моє місце! Іду на фронт!

12.

Після від'їзду Остапа на фронт Леся відчула, що вона залишилась сама, що втратила в особі Остапа людину, яка була її сердечним приятелем, рідним братом, батьком. Вона зауважила, що в трупі стали до неї ставитись неприхильно. Сокіл і Стовбур стали більше нахабні, вульгарні та почали їй докучати.

Стало тяжко жити. Леся все частіше почала звертатись за порадою до чарки. Не раз пригадувала собі останню сцену з Остапом і їй ставало соромно за себе, а на душі гірко, що вона своєю поведінкою образила таку добрячу людину.

Треба було щось робити, щоб не стратити рівноваги життя. Але що? І вона постановила звернутись за порадою до поручника Черненка.

Черненко якраз приїхав з фронту і спіткання відбулося в кав'ярні „Імперіал”. Тут було затишно й притульно. Терцет, тільки-що, відіграв в'язанку українських пісень. В цій затишку можна було забути, що десь є фронт, гремлять гармати, льється кров, конають люди. . .

Черненко навмисне вибрав цю кав'ярню, бо хотів поговорити з Лесею сердечно, по-приятельськи, а до сердечних балачок ця кав'ярня якраз надавалась. І знов музика: „А молодість не вернеться, не вернеться вона”. . . співала, плакала людським голо-сом скрипка.

— Молодість. . . Так, молодість, — подумав Черненко, — ох, та коли б до неї ще й досвід. . . Але, на жаль, досвід приходить пізніше, часом зовсім запізно. . .

У дверях показалаась Леся. Черненко піднявся їй назустріч.

— Добрий-вечір, — привиталась Леся, — вибачте, що вас потурбувала.

— Дрібниця, я завжди готовий до ваших послуг. Прошу. . . Тут я зайняв столик. . . Черненко підсунув Лесі крісло.

Сіли. Леся розглянулась навкруги.

— Як тут затишно.

— Що позволите? — увічливо спитав кельнер.

— Прошу кави, — попросила Леся.

— І тісточок, — додав Черненко.

За кілька хвилин було подане замовлене. Леся якийсь час сиділа мовчки. — Вибачте, пане поручнику, звертаюсь до вас, як до людини, яку дуже поважаю.

— Дякую за милі слова, але може поговоримо, просто, як добрі приятелі.

— Дуже радо, так дійсно буде краще. Порадьте мені, що робити? Я не можу довше працювати в цій трупі. . . Все мені обридло. . .

— Крім того, ви, здається, втратили доброго приятеля?

— Так, то правда. . . Ви може коли говорили з Остапом?

— Так, говорив.

— Гнівається на мене?

— Я б того не сказав. . . Він має до вас жаль.

— Так, я перед ним завинила. . . але він мене дуже тяжко образив, приписуючи мені несотворені речі. . .

— Так. . . але ж він вас кохав, тому. . .

— Тому це дало йому право мене зневажати? . .

— Ні. Але коли людина кохає, то стає заздрісною і може часом перечуленою.

— Чи кохання і заздрість ідуть в парі?

— Майже. . . Так мені здається.

— Я не помітила, щоб Остап був заздрісний.

— Після балачки з ним, я думаю, що він був заздрісний, але стримував себе.

— Він вам про це щось говорив?

— Так, колись говорили з ним, як приятелі. . .

Він, тоді розжалений, сказав:

— Казка мого кохання скінчилась. . . Не маю

до неї урази... Все в душі перегоріло... залишився попіл... Вона у мене, тільки, в спогадах, але не ця Леся, яку ви пізнали в Бердичеві, а та постична з Чернігівщини... Я її покохав, як лише побачив... То було дивне кохання... Я кохав її здалека, як мрію...

— А тепер вже не кохаєте? — спитав я його, він якось замнявся, а потім каже: — Я не можу її не кохати... але хіба лише в спогадах.

Запанувала мовчанка, лише скрипка жалібно виспівувала... У Лесі очі наповнились сльозами. Черненко теж почував себе ніяково. Леся перемогла.

— Я знаю, Остап посуджував мене, за те, чого не було... Правда, я почала пити і таке життя мало що не втягло мене в трясовину, з якої повороту нема... але не втягло. Я ще маю досить багато сили волі... я ще можу розрізнити добре від злого... Отже, як будете бачити Остапа, передайте йому, що я теж його кохаю, і що я не опустилась на дно життя, і що я себе, як жінка і як людина ніде не сплямувала... — У неї показалися сльози... Вона, дискретно, витирала їх хустинкою... — Мое життя зломив Блискавка, а тепер мені тяжко прийти до себе...

— Так і скажіть Остапові. Знаєте, панно Лесю, що я вам пораджу...

— А що?

— Про те все, що ви мені сказали, було б добре сказати безпосередньо Остапові.

— Як то безпосередньо?

— Йому особисто.

— Ні, ні. Він, від'їхавши на фронт, навіть не написав мені...

— Він не знав і не знає досі, що ви його коха-

ете... Вперше, про це, я почув від вас лише перед хвилиною... Взагалі він уважав, що ви ним зовсім не інтересуетесь.

— Він не міг так уважати, бо я завжди до нього ставилась добре.

— Отже поговоріть з ним.

— А як же це зробити?

— Просто поїхати до нього і поговорити.

— Ні. Це якось... Ні...

— Я б вам ще дещо порадив... Але перед тим, прошу мені відповісти на два мої питання...

— Прощу.

— Чи ви поважно рішили покинути театр?

— Так, рішила.

— Чи ви б не вернулись знов до війська?

— До війська? Це добра думка. Я радо вернулася б, але не як канцеляристка, а як вояк...

— Це справа трудніша... В рядах сірих жінок не мається.

— Але, пане поручнику, допоможіть мені... її очі блистіли, а на лицях виступили рум'янці. — Я вже була в рядах війська і брала участь в боях... Я буду добрим і слухняним вояком.

— Не знаю, як це зробити... — бідкався Черненко.

— Я зголошусь охотником...

— Чекайте... Добре... Чекайте... Слухайте уважно, панно Лесю. В цих днях при штабі дивізії формується, невеликий, кінний відділ, який дістане завдання на фронті, при Коростенській групі; командиром цього відділу призначено, новопідвищеного до ранги хорунжого Остапа Куриленка. Одним стрілом заб'єте трьох зайців: кинете трупу, вступите до

війська і будете близько Остапа, а там уже ваша справа, як і коли з ним говорити.

— Добре, пане поручнику, дякую за раду... Так і зроблю.

— Завчасу не дякуйте, бо полковник Бистрицький не зносить жінок при війську і тут може бути заковичка... Але попробуйте...

— Так, я попробую.

— Вітати від вас Остапа?

— Ні, ні!.. Нічого йому не кажіть!.. Покищо... нічого не кажіть!..

— Добре. Завтра зголосіться до штабу, до ад'ютанта, а я з ним зараз поговорю про все. А тим часом бувайте здорові! Держіться міцно! Черненко вийшов.

Леся теж збиралась виходити, коли це до неї підійшов, котячою ходою, Сокіл.

— Кого я бачу?

— Добрий вечір, пане Соколе.

— Що так офіційно?

— Як завжди.

— О, ні... а тон... тон який... Може це так після спіткання з Марсом сірого полку?..

— Може.

— Щось, ви сьогодні неприхильні до мене...

— Навіть дуже і при цій okazji, хочу повідомити вас, що більше в трупі не працюю.

— Що? Що? Більше в трупі не працюєте?..

— Так.

— А то чому?

— Вертаю до полку.

— Жартуєте?

— Правду кажу — вертаю до війська.

— То це, мабуть, вас підмовив Черненко...

— Ніхто мене не підмовляв, я сама, давно, рішила залишити трупу.

— Але ж подумайте, панно Лесю, я приготував для вас пишну ролю — Марусі Богуславки. . . Подумайте лише, та за такою ролею артистки шаліють.

— Запропонуйте кому іншому. Бувайте!

Леся встала і швидкою ходою вийшла з кав'ярні, залишаючи Сокола цілком розгубленого.

13.

Бойова Коростенська група Сірої дивізії, під командою полковника Бистрицького, відбивалась від ворога, як могла. Підтримки від командира Північної групи отамана Оскілка, якому, часово, підлягала Коростенська група, сподіватись не можна було, бо й сам Оскілко, який пізніше відіграв сумну ролю у визвольних змаганнях, був бідний на військову потугу.

Положення на фронті було критичне і тяжке.

Розвідка донесла, що в районі Овруча скупчуються ворожі сили, а ворожий бронепотяг стоїть під парою, готовий до наступу.

Допомога, яку обіцяно полковникові Бистрицькому, могла прийти за яких два-три дні.

Ситуація ставала небезпечною і Армія Українська могла втратити дуже важливий, стратегічний пункт — Коростень — ключ Києва.

Рішучий і відважний полковник Бистрицький постановив запобігти лихові за всяку ціну. За півгодини після отримання звіту про розташування ворога, штаб групи видав наказ: кінний відділ, в силі двадцяти вісьмох шабель, під командою хорунжого Куриленка, злучившись, з прибувшими зі штабу ди-

візії кіннотчиками, негайно вирушить бічними дорогами, в район станції Овруч.

О годині одинадцятій вечора імпровізований бронепотяг: паротяг і два вагони-платформи, наладовані камінням, без машиніста; вирушить лівим полотном залізниці в напрямку ворога, з метою спричинити катастрофу ворожого бронепотяга. Відділ Куриленка, в наказаному районі, має стежити за ударом потягів, після чого знищити залогу ворожого бронепотяга, підірвати рейки і вертатись до свого розташування.

— Коли б така операція вдалась, — думав полковник, то мали б спокій, щонайменше, на два-три дні. . . Тим часом повинна надійти підмога. Але як же так? Яке недбальство! . . — нервувався Бистрицький, — як можна залишити військову групу на такому важному відтинку без підсилення. . . Що вони собі там думають? — не докінчив своєї думки; увійшов ад'ютант, поручник Проходько, якого за його надприродний спокій, полковник називав „холодною ванною” і методично спокійно зголосив:

— Кіннота вирушила. Наладований камінням потяг стоїть в поготівлі.

— Добре. Дякую, — кинув полковник і почав ходити по кімнаті з кута в кут.

Поручник Проходько і хорунжий Величко стояли непорушно, знаючи, що коли полковник нервово ходить, то ліпше заховати спокій й мовчанку, щоб часом не почути прикрих слів, які полковник спеціально умів зі смаком вимовляти.

Несподівано полковник затримався перед Проходьком.

— Так кажете, отаман Блискавка відмовився прилучитись до сьогоднішньої вилазки.

— Пояснивав, що коні не ковані на ostrі ши-
пи і, що відділ перетомлений.

— Падлюка! Відколи він крутиться в цьому ра-
йоні?

— Два-три тижні. Наразі його потяг стоїть в
п'ятьох верстах від нас.

— Треба буде зробити порядок з цим „паном
отаманом”.

— Я піду трохи відпочити, вразі чого — роз-
будити мене.

— Так є, пане полковнику.

**
*

Морозу майже не було і сніг був м'який. Коні чапали тихо і кінний відділ Куриленка помалу посу-
вався до наміченого пункту. В невеликій балочці від-
діл затримався і спішився. Хорунжий Куриленко і ще
двох кіннотчиків почали тихо підкрадатись до воро-
жого бронепотягу, який десь у віддалі, ледве чут-
но, сопів. Сторожі не спіткали, тому Куриленко з кін-
нотчиками, без перешкод, просовувались далі, щоб
зорієнтуватись в терені майбутнього ділання.

Стали, далі йти небезпечно. Було чути поодинокі
голоси, правдоподібно, з залоги бронепотягу. Ку-
риленко з товаришами залягли в корчах, пильно при-
глядаючись й прислухаючись, що діялось у ворожому
розташуванні.

Крім залоги бронепотягу інших відділів ствер-
дити не вдалось. Поодинокі голоси залоги, то від-
зивались, то стихали. Броневик був, дійсно, під па-
рою. Здалека долітали звуки балалайки і якийсь під-
питий голос підспівував:

„Я на бочке сіжу,
Бочка капаєт,
Нікто замуж не берьот
Тольки...”

— Ай, Стьопа, — почувся голос, — слиж, как будта поезд в нашу сторону.

Балалайка стихла. За хвилину почувся другий голос:

— Правельно... Поезд.

— Нікак Петлюра к нам в гості едет...

— Ей, ви остолопи, — кричав третій, — давай тревогу...

— Товаріщі, тревога!.. Непреятельской поезд!..

Вже чути було виразно, далекий гуркіт коліс надходячого потягу.

— Назад, — шепнув Куриленко, — це летить наш потяг-марево.

Біля ворожого бронепотягу почалась біганина, почувлись голоси команди.

Куриленко вернувся до відділу.

— Наш потяг наближається, за кілька хвилин буде зудар. Ми кидаємось на залогу. Опісля ушкоджений ворожий бронепотяг треба висадити в повітря. Маю чотири петарди, які належить підложити під колеса в кількох місцях. Справа небезпечна, тому викликаю двох охотників. Хто зголоситься до петард?

Виступило двох кіннотчиків: один високий, кремезний, другий середнього росту — дрібної будови.

— Гаразд! Бунчужний Чміль, видати петарди та хутенько показати, як запалювати гноти.

— Вмить! — відповів Чміль.

З ворожого броневика бухнула гармата раз, другий... Спішно підривали рейки, але вже було запізно... Почувся несамовитий гук і паротяги, як два

баскі коні, спялись вгору, щоб за хвилину, з шипінням, безвладно осісти на рейки.

Кінний відділ з криком „слава” кинувся на переляканого ворога. Розправа була коротка. Кількох недобитків забрано в полон.

— Відділ назад! — скомандував Куриленко, — петардисти до роботи. По закінченні долучитись до відділу, в балці.

Петардисти кинулись до праці. Час був обмежений, кожної хвилини могла надійти відсіч. Кремезний справився скоро — дрібний нервово вовтузився.

— Готово? — спитав кремезний.

— Зараз, — обізвався дрібний.

— Поспішай, заразо, бо згинемо...

— Готово, — відозвався дрібний.

— Пали!

— Не горить...

— От, анахтема... Чекай... Дай мені вогонь...

Підмочився гніт, дай ще вогню... Нарешті... Тепер тікати

— Стій, — крикнув дрібний, — ще одна.

— Збожеволів? Тікай!.. Вистарчить три... І кремезний великими скоками побіг назад.

Дрібний залишився, щоб підпалити ще четверту. Підпалив і почав тікати, але не встиг відбігти, як щось блиснуло, сильним подмухом повітря пхнуло його в плечі і він повалився на землю. Над головою зі свистом й храпом пролітали відламки машини та куски шпал. Дрібний опритомнів, як ящірка повз у снігу, а далі підірвався на ноги й полетів до балки.

Ворожий бронепотяг перестав існувати. Наказ виконаний.

Відділ Куриленка, забравши на коней кількох полонених, спішно відходив у напрямку власного фронту.

Почало світати, коли відділ прибув до штабу.

— Пане полковнику, наказ виконано. Ворожий бронепотяг знищено, — зголосив Куриленко.

— Дякую, пане хорунжий, — сказав вдовоаний полковник, — представляю вас до нагороди. Подякуйте від мене ваших кіннотчиків. Хто підкладав петарди?

— У темноті не розглянув їх лиць, то були люди, які вночі прибули зі штабу дивізії. Зараз довідаюсь їх прізвища.

— Довідайтесь і подайте до нагороди.

Куриленко повернувся кругом й вийшов.

— Чміль! — крикнув Куриленко, як тільки наблизився до свого відділу, — пришліть до мене обох петардистів, я буду в вагоні.

Перший увійшов кремезний. Куриленко подав йому руку і сказав:

— Не знаю вашого прізвища, бо ваш відділ долучив до мене вночі і я не міг розглянути прибулих.

— Стрілець кінного відділу штабу Сірої дивізії Петро Науменко.

— Командир групи полковник Бистрицький наказав вас представити до нагороди, за ваш геройський вчинок.

— Боронити мій край — це мій обов'язок.

— Не всі однаково розуміють свої обов'язки. Ви його розуміли так, як належить розуміти кожному сірожупаннику. Дякую вам, Науменко, — Куриленко міцно стиснув йому руку. — Тепер покличете мені другого петардиста.

— Так є. Науменко вийшов.

Увійшов другий петардист.
Куриленко глянув і поблід.
Перед ним стояла Леся в козачному одязі сірожу-
панника.

Вона схудла, але змужніла.

— Не пізнаєте мене, пане Остапе? — спитала,
ледве усміхаючись, Леся.

— Лесю! Панно Лесю, де ви тут взялися?

— Кинула все те... Обридло... і вернулась знов
до війська...

— Що вас змусило до цього?

— Обов'язок...

— І тільки обов'язок?

— І кохання...

— Кохання?..

— Так. Кохання і пошана до людини, яка вар-
та була того, щоб її любити. Я хотіла працюю у вій-
ську, фронтовими небезпеками змити з себе все те...
болото. Я лише тепер зрозуміла, чим ви були для
мене...

— Були?

— Так, були... Бо ж тепер після всего пережи-
того, ви не могли б бути таким, як були колись...
для мене.

— Я не змінився.

— Як це розуміти?

— А так, панно Лесю, що я залишився для вас
таким, яким був раніше.

— І пробачили?

— Так... Усе пробачив, бо... я вас кохаю...
А після вашого відважного чину з петардами... щей
глибоко шаную вас... — він взяв руку Лесі, обереж-
но підніс до уст і поцілував.

— Дякую вам, Остапе, мені зараз так добре.

Увійшов бунчужний Чміль.

— Пане хорунжий, варто було б поїхати по фураж... Сьогодні червоні будуть сидіти тихо.

— Добре. Вишліть по фураж.

— Отож, як ваше ім'я і прізвище? Командир групи наказав представити вас до нагороди.

— Олеся Коваленко. Остап міцно стиснув руку жінки-вояка.

— Дякую. Можете відійти.

— Леся повернулась по-військовому і вийшла.

— От так жінка! — здивовано промовив Чміль.

— Ще не вмерла Україна, коли маємо таких жінок.

Увійшов вістун. — Пане хорунжий, командир групи наказав, щоб усі старшини, зараз, прибули до штабу групи.

В ізольованому, пильно береженому домику, недалеко станції Коростень, містився штаб групи.

Ад'ютант зголосив, що всі зібрані. Увійшов полковник, розляглась команда: „Панове старшини!”
Всі встали.

— Прошу сідати, — почувся різкий голос полковника.

Полковник пройшовся по кімнаті і затримався при великій карті Коростенського району. — Щоб утримати Коростень, як ключову позицію Києва, мусимо мати добре передполе, — сказав полковник, — таким передполем для Коростеня є Овруч. Мусимо здобути Овруч. Вночі надійде допомога в силі одного полку, крім того дістанемо одну батарею гармат. Післязавтра, над раном, наша група перейде в наступ. Крім зібраних тут, ніхто, про це, не мусить знати, аж до наказу. Наказ до наступу укажеться за годину перед акцією.

Спершись на стіл, полковник, щось думав.

— Коли б мені, хоч трохи більше кінноти — успіх був би запевнений.

— Скільки у вас кіннотчиків, пане хорунжий? — запитав Куриленка.

— П'ятдесят три шаблі, — зголосив Куриленко.

— Мало. Зовсім мало для мого пляну. Ваш відділ, пане хорунжий, буде призначений до крилового удару. Куди і як будете ударяти, дістанете наказ після бойового розпізнання ворога.

— Так є, пане полковнику.

— Хоч би трохи більше кінноти, мої панове, хоч би трохи, — говорив заклопотано полковник.

Усі мовчали.

Коли це несподівано озвався поручник Черненко: — Пане полковнику, мені здається, що потрібну кінноту будемо мати.

— То ж давайте, давайте вашу кінноту! Де вона?

— За п'ять верст на південь, стоїть, зі своїм кінним ешеленом, Блискавка. В штабі дивізії це відомо, лише, на жаль, він тепер нам не підлягає. . .

— Чорт з ним, — перебив полковник, — як не підлягає, то буде підлягати. . .

— Де він розташований?

— На станції К, якщо не змінив свого місця постою.

— Він не змінив місця постою, — відізався один зі старшин, — бо вчора його „головорізи” приїжджали по овес і сіно.

— Отже, пане поручнику, — звернувся полковник до Черненка, — доберіть собі підстаршину і одного стрільця, і завтра удосвіта відвезете Блискавці наказ, чи пропозицію, чорт його знає, як там звер-

татись до того „суверена”, щоб він узяв участь в наступі на Овруч. Зрозуміло?

— Так є, пане полковнику, згідно наказу, — підірвався на ноги Черненко і пристукнув острогами.

— За пів години дістанете від мене інструкції, як говорити з Блискавкою.

— А тепер вечерять, мої панове, нарада скінчена.

14.

У салонці потягу „отамана” Блискавки було тепло й затишно. В повітрі носився запах перфум і тютюнового диму.

„Очі чорніє, очі жгучіє,
Очі страстніє і прекрасніє,
Как люблю я вас...

— співав з чуттям, м'який альт Тані, російський, на той час, модний романс.

Довгими, гарними пальцями вона акомпанювала собі на гітарі.

Блискавка в малинових шараварах і розіпнутому, синьому жупані, лежав, у подушках, на софі, посмоктуючи люльку.

Рядом з ним сиділа Естерка, молода жидівочка, яку врятував Блискавка, недалеко Житомира, від п'яних червоних матросів. З того часу Естерка і живе в салонці отамана разом з Танею, яку підхопив десь в Києві.

Дехто називав салонку з її мешканками „підручним гаремом отамана”, але Блискавка тим не переймався і жив собі, як хотів.

Естерка, сидючи біля отамана, ніжно запускала свої котячі пазурчики в чуприну „незалежного” і пестила його волосся. Отаман, прижмуривши очі,

насолоджувався співом і пестощами своїх „невільниць”.

Він дрімав і мріяв... Він великий вождь... Побив і підкорив всіх сусідів... Нарід вибирає його гетьманом... Поети укладають оди на честь великого мужа... А потім... потім заговорить про нього цілий світ...

Отаман заснув. Таня перестала грати і взялась за читання. Естерка тихенько висвободила свою руку з чуприни „отамана” і, відкинувшись на спинку канапи-сальонки, примкнула очі, про щось думаючи... Час-від-часу вона поглядала на гарний профіль сплячого отамана... він їй подобався... А що, коли б так... Естерка не встигла докінчити своєї мрії-думи, як у двері хтось тихо застукав... але вона не ворохнулась.

До дверей підбігла Таня. За дверима стояв Андрій Черепок.

— Важна справа...

— Тсс... Бачите, що отаман відпочиває, — зашепотіла Таня.

— Важна справа... Скажіть, Таню, що важна справа.

Таня підійшла до Естерки: — Розбуди його... Щось важне.

— Встань, Орлику, — до тебе прийшли у важній справі... — будила отамана Естерка.

— Що за нечиста сила, спокою не дають, — промимрив крізь сон отаман і, підносячись на канапі, додав, — клич...

Увійшов Черепок.

— Що там, Андрію?

— Пане отамане, прибув старшина від командира групи — Коростень.

— Чого хоче?

— Не знаю. Хоче особисто говорити з паном отаманом.

Блискавка ліниво встав, потягнувся, позіхнув, застібнув жупан, поправив зачіску, а потім: — Дівчата — зникайте.

Дівчата вийшли.

Черепок вибіг, а за хвилину ввійшов поручник Черненко і бунчужний Чміль.

Прибувші легко вклонились і Черненко почав: — Я і бунчужний Чміль прибули до вас з пропозицією командира Коростенської групи полковника Бистрицького, щоб ви, з вашим відділом, взяли участь в наступі на Овруч.

Блискавка з-під лоба дивився на делегацію. За який час відіззався:

— Ну, що ж, сідайте, поговоримо.

Всі сіли. Отаман закурив люльку і подав тютюн делегатам.

— Куріть.

— Дякую, не курю, — вклонився Черненко.

— Я також, — докинув Чміль.

Мовчанка.

— Так чого, властиво, ви хочете від мене?

— У цих днях передбачається наступ на Овруч, — почав Черненко, — так полковник хоче, щоб ви зі своєю кіннотою, підпомогли нам.

— Наступ на Овруч? На якого біса потрібний вам цей наступ?

— Щоб здобути передполе для Коростеня, щоб забезпечити ключовий стратегічний пункт.

— Тоді треба здобути Мозир, щоб забезпечити Овруч. . .

— Воно не зле було б мати й Мозир.

— Очевидно, очевидно, — глузував Блискавка, — мені так би і сама Москва придалась... Бачить око, та зуб не вкусить. Насамперед, панове, треба створити сильну армію, а потім думати про наступи.

— Так, дійсно, ми є в тяжкому положенню; мусимо організувати військо і одночасно давати собі раду з ворогом.

— На мою думку, поки армія не є, як належить, організована, не можна думати про жоден наступ, — ми можемо лише оборонятись. Тому то я держусь здалека від ваших войовничих штабів... От так, час від часу, штовхну ворога в зуби, здобуду, що мені треба і назад у запілля, щоб там зміцнитись до нового наскоку. Таким чином я зорганізую, добре заправлений в боях, кінний відділ, а може й полк, який в своєму часі, дасть велику поміч нашій армії.

— Ви кажете, що вдарите ворога, а потім в запілля, а хто ж те запілля дав би вам, коли б не наші фронтіві частини, які в тяжкій боротьбі з ворогом утримують ще наші українські землі.

— Наші землі можемо утримати також обороною.

— Але ж оборона теж складається з ряду коротких наступів — ударів в глибину ворога... Отож ми і хочемо...

— Пане поручнику, прошу мене не учити ані стратегії, ані тактики, бо я в цьому дещо сам мерекую...

— Шкода лише, що тільки „дещо”, — не втерпів Черненко.

— Ви що? — Хочете сваритись?

— Не маю такого заміру... Зрештою, я приймав з пропозицією, коли хочете, нехай буде з про-

ханням — підперти наш наступ... Про це я хотів говорити.

Отаман мовчав і смоктав люльку. Нарешті промовив:

— З опануванням Овруча доля України не зв'язана... А от коли я, в наступі знищу свій відділ — це буде велика шкода для України. Тому то участі, в наступі на Овруч, не беру.

— Це ваше останнє слово?

— Так... Це моє останнє слово.

— Я так і перекажу командирові групи.

— Прошу переказати.

15.

У Коростенській бойовій групі панував поважний настрій. За пару годин, група в силі трьох полків і двох батерій, з допомогою кінного відділу Курilenка, мала вдарити на Овруч. Все вже було готове. О годині п'ятій над раном, група зайняла вихідні позиції, а в годині шестій впали перші гарматні стріли на передполе і передмістя Овруча.

Бравуровим фронтовим ударом, українські частини змели і прогнали решту сторожевих відділів ворога.

Димилась окраїна міста. Ворог, як би пробудився з глибокого сну і почав скажено плювати, зі своїх гармат, але наступ сірих ішов, справно, вперед.

Лишалось, яких чотириста кроків до міста, як відізнались ворожі кулемети. Особливо скажений вогонь ворог відкрив зі свого правого крила, яке він опер на жидівському цвинтарі, де за надгробними плитами були укриті кулемети.

Сильний ворожий вогонь артилерії, получений з вогнем кулеметів, на якийсь час наступ припинив.

Тоді українські батерії поклали вогонь на цвин-

тар; то помогло, ворожі кулемети, дещо, притихли і наступ пішов уперед.

До удару на багнети було ще далеко. Кривавий шлях залишили за собою українські частини. Сіро-жупанці ніколи не попускали ворогові, перли і тепер все вперед і вперед — устеляючи біле, сніжне поле, кров'ю, трупами та раненими.

Праве, вороже крило, з цвинтаря, знов затамувало наступ. За короткий час бойового напруження полковник Бистрицький зорієнтувався, куди належить вдарити.

Куриленко дістав наказ зайти ворога з правого крила. Перемерзлі люди і коні жваво рушили в обхід. Перебігли балку і вискочили на праве вороже крило. Почувся характерний тупіт кінських копит, блиснули шаблі в проміннях зимового сонця, почувся грізний окрик „слава”.

Ворог дезорієнтувався. Посипались безладні стріли, але розгону кінноти не спинили. От-от доскочать цвинтаря...

Леся летіла на своєму коні побіч з конем Куриленка... Поблискувала шабля в її, хоч і жіночій, але вправній руці.

Дехто впав, перекинулось кілька коней...

— Досягаємо ворога! — крикнув Куриленко, — уважайте, Лесю! Гей, хлопці, в шаблі! — і він пхнув ще сильніше свого коня острогами вперед.

— Держись, Леську! — так називали Лесю у відділі, — держись! — крикнув бунчужний Чміль.

— Ще й як держусь, — викрикнула весело Леся і надала коневі бігу.

Ворог заламався. В паніці все втікало, хто куди міг...

Назустріч з невеличкого ліска, вискочив воро-

жий кінний відділ, яких двадцять шабель, але було запізно. . . Розбита, ворожа піхота втікала.

Куриленко кинувся в бік червоної кінноти, перекинув і розігнав, геть, по полю.

Уже сіра піхота допняла цвинтаря і охоплювала ворога з крила. . .

Центр сірих, справно, посувався вперед.

Куриленко дістав наказ зсісти з коней і упорядкувати відділ.

Ворог, на цілому фронті, відходив, створюючи, в деяких місцях, вуличні сутички в Овручі, щоб дати змогу відійти своїм недобиткам, але й то не вдалось, бо, переформувавши відділ, Куриленко дістав наказ переслідувати ворога.

Сонце сідало, сніг почав синіти, набираючи фіолетових барв. Коні фиркали, інстинктивно вичуваючи скорий відпочинок. Стріли стихли, розгром ворога був повний. За Овручем Куриленка захопила ніч. Затримався і затягнув нічні чати. Незабаром піші відділи змінили кінноту Куриленка, яка на відпочинок розташувалась в Овручі.

Леся дістала невеличку кімнату при якійсь родині. Їй не хотілось ні їсти, ні пити, одне бажання — заснути, відпочити. Вона сіла в глибоке крісло і задрімала. Але стук у двері розбудив її.

— Хто там, спитала Леся?

— То я, Остап, приніс цікаві новини, відчиніть.

Леся відчинила. Остап прожогом ускочив у кімнату.

— Ви ще не спите?

— Як бачите. . . Може нап'ємось чаю? Я приготую.

— Дякую. З приємністю.

— Так, які ж там новини?

— Чудесні новини... Слухайте... Після зайняття Овруча полковник Бистрицький повідомив телеграфічно штаб північної групи: „Овруч зайнятий нашими, хоробрими військами”, а за три години дістав відповідь від самого Головного Отамана Петлюри: „Дякую. Сіра дивізія відходить на відпочинок і поповнення до Луцька. Вас замінять інші частини”.

— Що? Як вам це подобається?

— Жартуєте, Остапе?

— Правду кажу. Зможемо відпочити, поповнити наші пошарпані ряди і з новими силами кинутись на ворога.

— Просто, як у байці... Не віряться.

— Вірте, вірте, панно Лесю, — при цих словах підбіг до неї, вхопив за руки... і поцілував.

Леся не боронилась.

— Панно Лесю, — говорив схвильований Остап, — невже правда, що ви мене кохаєте?

— Правда, Остапе.

Вони застигли в довгому поцілунку.

— Знаєш що, Остапе, — сказала Леся, висвободжуючись з міцних обіймів Остапа.

— Що, моя хороша?

— Я хотіла б залишитись з тобою назавжди...

— Як назавжди?

— Так, моя кохана лемішко, назавжди.

— Хочеш бути моєю жінкою?

— Щось ніби на те подібне...

Поцілунок щастя поєднав їх назавжди. По хвилині, опам'ятавшись від мрій, які стали дійсністю, Остап зажартував.

— Лесю і ти не боїшся стати жінкою такої „лемішки”, як я?

— Ти перестав бути „лемішкою”... „Лемішка”

не потрапить бити так ворогів, як то ти сьогодні доконав. Я буду горда, коли ти станеш моїм мужем.

— А я буду незмірно щасливий — мати жінку героїню.

Вони довго ще сиділи й жебоніли, під акомпаньємент цвіркуна, який, забравшись десь в щілину, наспівував чудову мелодію кохання.

**
*

Ще зимове сонце не встигло показатись на обрію, як уже всі знали, що дивізія відходить на відпочинок до Луцька.

Полковник покликав до себе поручника Черненка.

— Пане поручнику, ми від'їжджаємо до Луцька зі станції Коростень в двох ешелонах. Ви дістанете окреме завдання і будете, по виконанні завдання, командиром третього ешелону. А завдання такого характеру: приділюю вам дві сотні з першого полку, шість кулеметів і кінний відділ Куриленка. З цим відділом завтра вночі оточити і обеззброїти Блискавку. Отамана арештувати і під міцним конвоєм відіслати до штабу дивізії, обеззброєних кіннотчиків також відправити до штабу, звідки, правдоподібно, будуть розіслані до інших частин, як поповнення. До штабу візьміть у ад'ютанта лист від мене. Коні і військовий виряд передати Куриленкові. Маєте які запитання?

— Все ясне, пане полковнику.

— Бажаю успіху. Можете відійти.

Черненко вийшов.

**
*

Тихо посувався карний відділ у напрямку ешелона отамана Блискавки.

Завдання було прикре й відповідальне. Належало так роззброїти Блискавку, щоб уникнути розливу крові.

— От, коли б мені зловити Блискавку, то одміряв би йому двадцять п'ять шомполів, „за бойові відзначення”, — говорив Чміль, їдучи на коні поруч Лесі.

— Ви ж знаєте, що в нашій дивізії такої карі не стосують, — відповіла Леся.

— То що з того, що не стосують, але це варто було б зробити на страх іншим отаманчикам. То вже чотири місяці „бушує” цей „незалежний” безкарно... аж нарешті наскочив на нашого полковника...

— Тихше, — попередив Куриленко, — починаємо наблизатись. Чміль, візьміть чоту та заходьте з півночі, з другою я зайду з заходу.

Піші сотні також підходили до ешелону з двох боків.

Черненко з одною чотою пішов розвідати, що діється в ешелоні. Стрільці скрадались, як тигри до здобичі — ніхто не любив Блискавки і всі горіли одним бажанням, чим скорше ліквідувати отаманчика, та зробити у війську порядок.

Оточивши ешелон, відділи затримались, лише Черненко зі своєю чотою підходив, щораз ближче до вагонів довгого потягу, в яких були уміщені люди, коні й майно Блискавки.

Було тихо. У вагонах темно. Дивувало Черненка, що досі не напівкав вартівників; очевидно, в глибокому запіллі, за плечима Сірої дивізії, отаман Блискавка почував себе безпечно. Аж ось почувлись голоси. Черненко дав знак і всі припали до землі. Обережно, з двома стрільцями, підсунувся ближче

до вагонів. Голоси ставали щораз голосніші — виразніші. Аж ось в одному вагоні побачив світляну шпарину. Підсунувся й почув:

— Хто здає карти?

— Зарвихвіст.

— Держіться, хлопці-молодці, — почувся дерев'яний голос Зарвихвоста.

— А ну, дядю, клади свої „бумажки” на стіл.

— „Ох, ви Сашкі-Канашкі мої, розменяйте бумажкі мої. . .” — почав хтось підспівувати.

Черненко заглянув в шпарину причинених дверей. Біля залізної печі — „теплушки” сиділо з десятих вартівників, один, який мав службу, стояв плечима до дверей, опершись на рушницю і пильно приглядався до гри в „очко”.

Черненко дав знак, щоб підтяглась чота.

Двох стрільців раптово відтягли двері вагону — решта наставила рушниці.

— Руки вверх! — скомандував Черненко.

Поява відділу сірих, була, як грім з ясного неба. Всі підняли руки вгору. Хтось крикнув: „большевики”!

— Ні, не большевики — лише сірожупанці прийшли до вас зробити порядок.

— Скласти зброю, — наказав Черненко, — нічого лихого вам не буде.

— От так, просто-напросто й вийшло, — сказав сумно Зарвихвіст, — правду я казав, що наш отаман свиня і нас поробив свиньми. . .

Зброя була зложена.

Черненко розпорядився позачиняти всі вагони, а двох стрільців послав заарештувати машиніста і нікого до паротягу не допускати.

Все відбулось скоро й справно. Сірожупанники

підійшли до самих вагонів, уставляючи кулемети. Кіннота теж підтягнулась і зсіла з коней.

Полагодивши все, Черненко зі своєю чотою підійшов до „сальонки” самого отамана.

Там було тихо, отаман спав „сном праведника” в обіймах „підручного гарему”. . . І не снилось йому, що він уже перестав бути „незалежним отаманом”.

Підійшовши до дверей, Черненко ручкою пістолі міцно постукав у двері. В вагоні блиснуло світло, всередині почувся рух.

Надворі світало. У вагоні показалось чиєсь жіноче лице й зникло.

Черненко ще раз постукав — шамотіння побільшилось, але дверей ніхто не відчиняв. Дано наказ виломити двері. Після кількох сильних ударів, двері з тріском вилетіли. В дверях, напіводягнений, показався Блискавка з пістолею в руці.

— Що вам тут потрібно? — гнівно спитав Блискавка.

— Прийшов час навчити отамана Блискавку порядку й підпорядкування головному командуванню. Ви арештовані, — промовив Черненко і хотів положить на плече отамана руку.

— Геть від мене, — крикнув Блискавка і відскочив у бік.

— Руки вверху! — скомандував Черненко.

— Гей, хлопці! — заверещав Блискавка. — До зброї!

Цій сцені приглядались Леся й Куриленко. Побіч стояв Чміль.

— Падлюка! — крикнув Чміль, — що там з ним церемонії розводить, — з цими словами скинув рушницю до плеча, але Леся вчас вхопила його за руку.

— Пане бунчужний, залиште, не нам його карати. Нехай його карає військовий суд.

— Тим часом Черненко говорив до Блискавки: — Не турбуйтеся, ваш відділ уже обеззброєний. Прошу віддати зброю.

У відповідь Блискавка стрілив, але на щастя куля прошила лише рукав Черненка.

Блискавка кинувся під вагони, гадаючи найти рятунок на другому боці ешелону.

— Стій! — крикнув один зі стрільців, — бо застрелю.

— Не діждеш!.. — з цими словами Блискавка стрілив собі в рот.

Надворі вже розвиднилось зовсім. Зійшло веселе весняне сонце.

Сніг був м'який і мокрий. З поля подував теплий вітрець-вістун пахучої весни.

Сіра дивізія відходила до Луцька на відпочинок.

З М І С Т

ВІД АВТОРА	4
І СНИТЬСЯ МЕНІ СОН	7
ПРИВИД	11
ВІДЬМА	22
ВАРКА	30
КОМАНДИР СІРОГО ПОЛКУ	56
ЛЕСЯ	65

